

RƏHİM ƏLİYEV

**AZƏRBAYCAN DEMOKRATİK
RESPUBLİKASININ YARANMASI,
FƏALİYYƏTİ VƏ SÜQUTU**

Bakı — 2006

2006
1346

713(2A)
265

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT PEDAQOJİ UNİVERSİTETİ

RƏHİM ƏLİYEV

79335

AZƏRBAYCAN DEMOKRATİK
RESPUBLİKASININ YARANMASI,
FƏALİYYƏTİ VƏ SÜQUTU

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
16.12.2004-cü il tarixli Elmi Şurasının
qərarına əsasən çap edilir (pr. №4)*

M.F. Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kتابخانəsi

Bakı — 2006

78146

Elmi redaktoru:

prof. **S.MƏMMƏDOV**

Rəyçilər:

dos. **E.HACIYEV**

dos. **Z.KƏRİMOV**

P.Əliyev. Azərbaycan Demokratik Respublikasının yaranması, fəaliyyəti və süqutu. Dərs vəsaiti, Bakı – 2006, 130 səh.

MÜƏLLİFDƏN

Xalqımızın çoxəsirlik və zəngin tarixinin bir sıra dövrləri, hadisələri, problemləri müxtəlif vaxtlarda məqsədyönlü şəkildə, qərəzkarlıqla saxtalaşdırılmış və təhrif olunmuşdur. Belə hadisələrdən biri XX əsrin əvvəllərində yaranmış tarixi şərait zəminində milli-azadlıq hərəkatının məntiqi nəticəsi kimi meydana gəlmiş Azərbaycan Demokratik Respublikası və onun 1918-1920-ci illərdə iki ilə yaxın davam etmiş fəaliyyətidir. Tarixi baxımdan qısa müddətdə xalqın mənafeyi nöqtəyi-nəzərindən əsrlərə bərabər iş görülmüşdür. Yazıqlar olsun ki, bəzi obyektiv və subyektiv səbəblər üzündən bu müstəqil dövlət sabit qədəm olmadı. Böyük ümidlə həyata keçirilən islahatları və digər vacib həyatı əhəmiyyətli tədbirləri axıracan davam etdirmək mümkün olmadı. Sələfinin müstəmləkəçilik siyasətini davam etdirən Sovet imperiyası xalqımızın arzusunu gözündə qoydu. Qanı bahasına qazandığı istiqlaliyyətini XI ordunun gücü ilə əlindən aldı. Onu yenidən 70 il kölə vəziyyətində saxladı. Xalqımızın demokratik yolla yaratdığı və dəstəklədiyi bu legitim dövlətin adını çəkmək, onun fəaliyyəti haqqında xoş söz demək yasaq edildi, onu sonrakı nəsillərə xalqın düşməni, «mənfur Musavat» hökuməti kimi təqdim etdilər. Təkcə sovet tarixşünaslığında tariximizə vacib problemləri saxtalaşdırılsa necə deyərlər, dərd yarı olardı. Məsələ burasındadır ki, bolşevik ideologiyasının əsiri olan, milli mənliliyini unudan Azərbaycan sovet tarixçilərinin «adlı, sanlı» nümayəndələrinin, xüsusilə yuxarıda adı çəkilən problemin tədqiqi ilə məşğul olanların istisnasız olaraq hamısının əsərlərində, elmi konfranslarda, simpoziumlardakı çıxışlarında hadisənin məzmunu və mahiyyəti təhrif edilmişdir. Təkcə türk dünyasında şərqdə və bütövlükdə müsəlman aləmində demokratik və sivil yolla yaranmış və xalq tərəfindən dəstəklənən Azərbaycan Demokratik Respublikasının yaranması saxtalaşdırıldı. Sovet tarixşünaslığında onun adını çəkmək

yasaq edildi. ADR-nin fəaliyyəti və tarixi ilə bağlı sənədlərin bir hissəsi məhv edildi. Qalanları isə araşdırıcılardan gizlədildi. Onların tədqiqinə icazə verilmədi. Bu şərəfli tariximizi obyektiv şəkildə araşdırmağa və xalqa düzgün çatdırmağa cəhd edənlərin taleyi mütəxəssislərə məlumdur. Tarixi həqiqəti öyrənmək üçün on illər gözləməli və dözməli olduq. Qoca tarix həqiqətin üzərinə əbədi kölgə düşməsinə imkan vermədi. Gec də olsa onları sonrakı varislərin, nəsilələrin mühakiməsinə qaytardı.

XX əsrin 90-cı illərində qanlı Sovet imperiyası çökdükdən sonra Azərbaycan xalqı da öz əzəli arzusuna çatdı. Müstəqilliyini bərpa etdi. Dünya dövlətləri tərəfindən tanındı. BMT-nin üzvü oldu. Qanuni haqqını özünə qaytardı. 1991-ci il oktyabrın 18-də Ali Sovetin iclasında qəbul edilən «Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya aktı»nda deyilir: «1920-ci il 27-28 aprelde RSFSR beynəlxalq hüquq normalarını kobudcasına pozaraq, müharibə elan etmədən öz silahlı qüvvələrinin hissələrini Azərbaycana yeritdi. Suveren Azərbaycan respublikasının ərazisini işğal etdi... azərbaycan xalqının çox böyük qurbanlar bahasına qazandığı müstəqilliyinə son qoydu».

İstiqlaliyyətimiz elan edildikdən sonra tariximizin təhrif edilmiş dövrü haqqında (1918-1990-cı illər) düzgün məlumat almaq və onun təcrübəsindən bəhrələnmək məqsədilə böyük maraq yaranmışdır. Son illərdə bu problemin tədqiqi ilə bağlı onlarla elmi monoqrafiya, məqalə, məcmuə nəşr edilmişdir. Namizədlik və doktorluq dissertasiyaları müdafiə olunmuşdu. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi araşdırılan dövr (1918-1920) konkret astronomik tarixi baxımdan qısa olmasına baxmayaraq elmi-təcrübəvi mahiyyətinə görə çox zəngindi. Türk dünyasında və bütövlükdə islam aləmində ilk demokratik respublika olan ADR dünya dövlətləri tərəfindən tanındı. Dövlətlərin bir çoxu ilə diplomatik münasibətlər yarandı. Sərhədlərin bütövlüyü uğrunda, iqtisadi və hərbi

cəhətdən güclü dövlətə çevrilmək məqsədilə strateji planlar hazırlandı, milli ordunun yaranması üçün uğurlu addımlar atıldı. Maarif və mədəniyyətin inkişaf etdirilməsi üçün maraqlı tədbirlər həyata keçirildi. Bütövlükdə milli dövlət quruculuqu sahəsində xeyli təcrübə əldə edildi. ADR və onun parlamenti də az yaşamalarına baxmayaraq cəmiyyətin iqtisadi, siyasi və mədəni problemlərinə aid xeyli qanun və qərarlar qəbul etdi, fəaliyyət göstərdiyi müddətdə parlamentin müzakirəsinə 300-ə yaxın qanun layihəsi təqdim edildi ki, onun əksəriyyəti qəbul olundu. Müstəqilliyimizin və millətimizin taleyi ilə bağlı vacib tədbirlər həyata keçirildi. F.Xoylunun və H.Yusifbəylinin başçılıq etdiyi hökumət kabinetləri daxili siyasət sahəsində əhəmiyyətli addımlar atdı, vacib islahatlara başladı, hər növ silaha malik nizami ordu yaradıldı. Kiçik hərbi donanma yaratmaq üçün təşəbbüs göstərildi. Ölkənin daxilində əmin-amanlıq bərpa edildi. Bölgəvəkilərin əsarətində olan Muğan azad edildi. Qarabağda ermənilərin azğınlığına son qoyuldu. Ləğv edilmiş dövlət bankı yenidən bərpa edildi. «Müsavat» partiyasının II qurultayında təsdiq edilən proqramında aqrar islahatın layihəsinə əsasən Torpaq islahatına uyğun olaraq kəndliləri sələmçilərin əzabından xilas etmək məqsədilə kəndli kredit bankları yaradıldı. Əmanət kassaları təşkil edildi. Maarif, mədəniyyət, dövlət idarəçiliyi və xalq təsərrüfatının digər sahələri üçün milli kadrlar hazırlayan ali və orta ixtisas məktəbləri yaradıldı. ADR-nin fəaliyyətinin yenidən araşdırılmasının bir əhəmiyyəti də indiki müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət quruculuğu işində həmin təcrübədən istifadə etmək ehtiyacıdır. 1918-1920-ci illərdə ADR-nin daxili və xarici siyasətinin kompleks şəkildə araşdırıb ümumiləşdirən sanballı elmi əsərlərin hələ yazılmadığını nəzərə alsaq bu mövzuya qayıtmağın əhəmiyyətini və problemin aktuallığını əsaslandırmağa ehtiyac qalmır. Bununla belə yuxarıda qeyd edildiyi kimi son illərdə mövzunun araşdırılması sahəsində xeyli iş görülmüşdür. Yeri gəlmişkən

qeyd etmək vacibdir ki, istər sovet tarixşünaslığında, istər mühacir tarixşünaslığında, istərsə xarici Azərbaycan tarixşünaslığında bu problemə aid yazılmış əsərlər müxtəlif konsepsiyalara və ideologiyaya əsaslandığından təbii ki, bir-birinə zidd mahiyətdədir.

ADP-nin tarixini və fəaliyyətini obyektiv və düzgün əks etdirən əsərlər hələ 1918/20-ci illərdə yazılmağa başlamışdır. Həmin əsərlərin müəllifləri hadisələrin bilavasitə şahidləri və iştirakçılarından olan, milli-azadlıq hərəkatının mücahidləri öndərləri və liderləri idi. Belələrindən Ə.M.Topçubaşovu, M.Ə.Rəsulzadəni, A.Ziyadxanlı, R.Vəkilovu, C.Hacıbəyli, Y.B.Çəmənşeminlinin və başqalarının adını çəkmək olar.

90-cı illərin əvvəllərində Sovet imperiyası çökdüyü şəraitdə respublikamız müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra on illərlə bağlı qalan öz tədqiqatçısını gözləyən arxivlərin qapıları taybatay açıldı, oxucusundan sirlə saxlanan tarixi sənədlər üzə çıxarıldı. Azərbaycan Demokratik Respublikasının devrilməsinin səbəbləri və səbəkarları üzə çıxarıldı. XI ordunun müdaxiləsi, milli əqidəsinə xəyanət edən yerli kommunistlərin xəyanəti və digər amillər bəlli oldu. Bu yerdə K.Marksın aşağıdakı kəlamı yada düşür: «Xəyanət olmasa, köləlik də olmazdı».

Şükürlər olsun ki, respublikamızda çox istedadlı, perspektivli, Vətəni və tariximizi ürəkdən sevən, dərinlən bilən tarixçi alimlərin yeni nəsili yetişməkdədir. Onlar vaxtilə məqsədyönlü şəkildə təhrif olunmuş və saxtalaşdırılmış tariximizi dərinlən araşdırmağa, onun səhifələrindəki ağ ləkələri yenidən necə olubsa, düzgün və elmi cəhətdən obyektiv şəkildə yazmağa başladılar. Bir-birinin ardınca onlarla sanballı elmi monoqrafiyalar, kitablar, elmi məqalələr çap olunaraq mütəxəssislərin, oxucuların istifadəsinə verilir.

Mütəxəssislərə məlum olan çoxsaylı əsərlərinin adını çəkmədən belə gənc alimlərdən şəxsiyyətinə hörmət bəslədiyim Cəmil Həsənlinin, Musa Qasimovu, Nəsim

Nəsimzadəni, Fəzail İbrahimi, Nəsiman Yaqublunu, Xaləddin İbrahimi, Aydın Balayevi və adlarını çəkmə bilmədiyim (onlar məni bağışlayar) onlarla başqalarının adını qədərbilən xalqımız hörmətlə yad edir. Onlardan gələcəkdə tariximizin sirri açılmamış səhifələri barədə yeni sanballı əsərlər yazmağı gözləyir.

Belə dəyərli əsərlərin yaranması ali və orta məktəblər üçün dərsliklərin və dərs vəsaitlərinin yazılmasına imkan verir. Çapa təqdim olunan dərs vəsaitini də həmin alimlərin əsərlərindən bəhrələnmək hesabına yazılmışdı. Vəsaiti yazarkən yuxarıda adları çəkilən və çəkilməyən müəlliflərin, xüsusilə Nəsim Nəsimzadənin əsərlərdən daha geniş istifadə edilmişdir.

GİRİŞ

Dünyada təbiətinin gözəlliyi və sərvətinin zənginliyi ilə məşhur olan Azərbaycan dövlətçilik tarixinin qədimliyi ilə də seçilir. Onun beş min ilə yaxın dövlətçilik ənənələri vardı. Oğuzlar yurdunun hər bir övladının qürur hissi keçirməyə haqqı vardır ki, onun vətəni bəşər mədəniyyətinin qədim məskənlərindəndir.

Bütün orta əsrlərdə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən feodal dövlətlər (Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Şirvanşahlar, Səfəvilər) təkcə öz yerləşdiyi regionda və ona yaxın bölgələrdə deyil, Avropada da mühüm rol oynamışlar.

Lakin XIX əsrin ilk qərinəsində yaranmış tarixi şərait nəticəsində xalqımız və onun qədim torpağı mərhələlərlə davam edən qanlı müharibələr nəticəsində iki işğalçı dövlət: Rusiya imperiyası və İran şahının arasında parçalandı və iki yerə bölündü. Güneyli-qzeyli xalqımızın uzun sürən müstəmləkə əsarəti dövrü başladı. Dövlətçiliyini itirdi. Bir əsrə yaxın davam edən bu müddətdə müstəqilliyini və azadlığını sevən xalqımız müstəmləkəçilərə qarşı mübarizəni və müqaviməti dayandırmadı. İşğalçılara mütilliklə baş əymədi. Azadlıq mücadiləsində minlərlə qurban versə də, mübarizə əzmini itirmədi.

Müstəmləkəçi ağalara anladı ki, onlara asanlıqla boyun əyməyəcəkdi. Onların iradəsinə tabe olmayacaqdı.

XX yüzilliyin başlanğıcında Rusiya gerçəkliyinin doğurduğu labüd siyasi hadisələrin (müharibə və inqabların) təsiri ilə mütləqiyyət ölkədə bir sıra demokratik dəyişikliklər etməyə məcbur oldu. Belə bir tarixi şəraitdə Azərbaycanda milli burjuaziyanın təşəkkülü milli təffəkkürün inkişafına təsir göstərdi. İmperiyanın və Avropanın müxtəlif ali məktəblərində təhsillərini başa vurub vətənə qayıdan gənclər milli-demokratik hərəkatın yaranmasında və inkişafında mühüm rol oynadılar. Təhsil aldıqları ölkələrdə qabaqcıl ideologiya ilə tanış olan gənclər anladılar ki, ideyalara qovuşmaq üçün ilk

növbədə qan yaddaşına qayıtmaq, özünü dərk etmək, millətini, onun tarixini, mənəvi dəyərlərini araşdırmaq lazımdı. Xalqın etnik mənşəyi ilə bağlı məsələlər günün aktual probleminə çevrilməlidir. Milli hərəkatın gedində, xalqın düşüncəsində təcridən Azərbaycan məfhumu coğrafi mənadan daha çox fikir və əməl şəklində təcəssüm etməyə başladı. M.Ə.Rəsulzadə bu vəziyyəti obyektiv şəkildə əks etdirərək qeyd edirdi ki, «Millət inanmağa başladı ki, istiqlal xaricində onun üçün əlavə Azərbaycan yoxdur». Belə bir qənaətə gələndə illərlə vaxt keçmişdir.

Formalaşmaqda olan milli təfəkkürümüz türk aləminin görkəmli ideya öndərləri İsmayıl Qasparlı, M.Ə.Rəsulzadə, Ə.M.Topçubaşov, Əli bəy Hüseynzadə, Yusif Axcıraoğlu, Əhməd bəy Ağayev, Ziya Göy Alp, Ömər Naci və başqalarının türkcülüyə dair fikirlərindən səmərəli şəkildə bəhrələndirildilər. Onlar obyektiv olaraq Azərbaycanın milli müstəqilliyini ümumtürk azadlığının tərkib hissəsi kimi qarşıya qoydular.

XX əsr türk dünyasının böyük öndəri, cümhuriyyətin banisi Mustafa Kamal Atatürk haqlı olaraq qeyd edirdi ki, müstəmləkə halında yaşayan hər hansı bir xalq özü üçün ibrət dərsi götürə bilər. Müstəqilliyini əlindən vermiş hər hansı bir millət hansı həyat şəraitində yaşayarsa yaşasın, o, mədəni bəşəriyyətin gözündə yaltaq kölədən başqa bir şey deyildir. Azadlıq şirin şeydir. Onu iki əllə gətirib xalqlara vermirlər. Azadlıq qanla alınır».

M.Atatürk millətin müstəqilliyinə müstəsna əhəmiyyət verirdi. Onun fikrincə «milli mənliliyini itirmiş millət başqaları üçün ov olacaqdır».

Azərbaycanda milli hərəkatın liderləri türk dünyasının digər görkəmli liderləri ilə birlikdə 1917-ci ildə Rusiyada fevral inqilabından və çar mütləqiyyətinin devrilməsindən sonra imperiyanın müstəmləkə əsarətindən xilas olmaq, ümumi düşməne qarşı birlikdə mübarizə aparmaq üçün qüvvələri birləşdirməyə çalışdılar. 1905-1906-cı illərdəki

Rusiya müsəlmanlarının qurultaylarının ənənələri 1917-ci ildə də davam etdirildi.

1917-ci ilin payızında Rusiyada baş verən dövlət çevrilişindən və Müvəqəti hökumətin hakimiyyətinin qeyri-demokratik yolla devrilməsindən sonra türk xalqlarının birliyi yenidən pozuldu. Onlardan hər birisi yaranmış şəraitə uyğun olaraq milli dövlətçiliyini bərpa edə bildi.

Nəhayət, 1918-ci il mayın sonlarında tarixin yaratdığı şansıdan istifadə edərək Azərbaycan xalqı da yüz illik fasilədən sonra İstiqlal bəyənnaməsi qəbul etdi. Tarixi dövlətçiliyini bərpa edə bildi.

Azərbaycan Demokratik Respublikasının yaranması təkcə türk dünyasında, Şərqdə deyil, müsəlman aləmində ilk hadisə idi. Bu respublika tezliklə dünyanın bir sıra ölkələri tərəfindən tanındı və diplomatik əlaqəyə girdi. 1920-ci il yanvarın 11-də isə Paris Sülh konfransında Antanta Ali Şurası tərəfindən de-fakto tanındı. Bu çox böyük hadisə idi.

Azərbaycan Demokratik Respublikası tarixi astronomik baxımdan çox az-cəmi 23 ay yaşaya bildi. Lakin az yaşamasına baxmayaraq dövlətçiliyimizin və millətimizin taleyi baxımından özündən əvvəlki onillərə bərabər tədbirlər görə bildi. İqtisadiyyatın, maarifin, mədəniyyətin inkişaf etdirilməsi üçün islahatlara başladı. Avropanın qabaqcıl ölkələrindəki ilə müqayisə oluna biləcək demokratik parlament yaratdı. Cəmiyyət həyatının müxtəlif sahələrinə aid 300-ə qədər qanun və qərar qəbul edildi. Hüquqi baza yaradıldı. Xalqın tərəqqisi üçün addımlar atıldı. Lakin nəzərə alaq ki, hökumət kabinetlərini təşkil edənlərin və hökumət üzvlərinin kifayət qədər idarə etmək təcrübələri yox idi. Onlar bunu şəxsi qabiliyyətləri və əlaqə saxladıkları yaxın və uzaq ölkələrin təcrübəsi hesabına edirdilər.

Tarixi ədəbiyyatlarda qeyd edildiyi kimi xalq cümhuriyyəti rəhbərlərinin səhvləri də az deyildi. Hər şeydən öncə onlar fəaliyyət göstərdikləri iki ilə yaxın müddətdə ölkənin daxilində və hökumətdə siyasi sabitlik kifayət qədər

bərpa edilmədi. 23 ayda beş dəfə hökumət kabineti təşkil edildi. Parlamentdə təmsil olunan milli-siyasi partiyalar arasında ziddiyyətləri tamamilə aradan qaldırmaq mümkün olmadı. Hətta onların bəzisi Azərbaycanın müstəqil birlik kimi yaşamağa qadir olmadığı fikrində idi. Partiya və fraksiyalar içərisində millətin taleyinə və istiqlalımıza axıracan sadıq qalan M.Ə.Rəsulzadənin liderlik etdiyi «Müsavat» partiyası idi.

Məlum səbəblər üzündən Azərbaycan Demokratik Respublikası devrildi. Xalqımız qanı bahasına qazandığı müstəqilliyini itirdi. Sovet tarixşünaslığında bu dövlət çevrilişinin məzmunu və mahiyyəti saxtalaşdırıldı. Ona xalqa azadlıq və xoşbəxtlik gətirən sosialist inqilabı libası geydirildi. Tarixi sənədlərin bir hissəsi yandırıldı və məhv edildi. Salamət qalanları isə arxivlərdə gizlədildi. Onları izləmək və araşdırmaq yasaq edildi. Lakin həqiqəti xalqdan gizlətmək mümkün deyildi. Qoca tarix həqiqətin üzünə əbədi kölgə düşməsinə imkan vermədi. Gec də olsa onları sonrakı varislərin, nəsillərin mühakiməsinə qaytardı.

ADR-nin tarixini və fəaliyyətini obyektiv və düzgün əks etdirən əsərlər hələ 1918-1920-ci illərdə yazılmağa başlamışdı. Maraqlıdır ki, həmin tədqiqatçılar hadisələrin birbaşa iştirakçıları və şahidləri idi. Onlar milli-azadlıq hərəkatının mücahidləri, öndərləri və liderləri idi. Belələrindən Ə.M.Topçubaşovu, M.Ə.Rəsulzadəni, A.Ziyadxanlı, X.Xas-məmmədovu, F.Vəkilovu, C.Hacıbəylini, M.Y.Çəmən-zəminlini, M.B.Məmmədzadəni, H.Baykaranı və onlarca başqalarını göstərmək olar. Onların şərəfli adı xalqımız üçün çox əzizdir.

Ə.M.Topçubaşov XX əsrin əvvəllərində milli-azadlıq hərəkatının ideoloji öndərlərindən biri kimi məşhurdur. 1905-1906 və 1917-ci illərdə Qafqaz və Rusiya müsəlmanlarının qurultaylarının əsas təşkilatçılarından və «müsəlman ittifaqı»nın əsas yaradıcılarından idi. İttifaqın Nizamnaməsi və proqramı onun təfəkkürünün məhsuludur.

ADR yarandıqdan sonra o, Azərbaycanın əvvəlcə Türkiyədə, sonra isə Paris Sülh Konfransındakı nümayəndə heyətinin rəhbəri oldu. Qiyabi surətdə parlamentə sədr seçildi. Lakin xaricdəki diplomatik fəaliyyəti ona bu şərəfli vəzifəni icra etməyə imkan vermədi. O, hələ 1918-ci ildə İstanbulda olarkən ona şöhrət gətirən «Azərbaycanın təşəkkülü» əsərini yazdı. Əsərdə türk oxucusuna Qafqaz Azərbaycanının tarixi barədə geniş məlumat verdi. 1918-ci ilin baharında rus-daşnak silahlı dəstələrinin müsəlmanlara qarşı törətdiyi məqsədyönlü soyqırımının mahiyyətini açıqladı.

Ə.M.Topçubaşovun bir siyasi lider, diplomat və vətənpərvər xadim kimi fəaliyyəti Paris Sülh Konfransında iştirak etdiyi dövrdə qeyri-adi qabiliyyəti, göstərdiyi hünər parlaqlığı ilə üzə çıxdı.

Azərbaycanda milli hərəkatın öndəri, «Müsavat» partiyasının sədaqətli lideri, ADR-nın yaradıcılarından biri M.Ə.Rəsulzadənin «Azərbaycan təşkilində Müsavat və sonralar yazdığı onlarla dəyərli əsərləri, A.Ziyadxanlının «Azərbaycan» və yuxarıda adları çəkilən müəlliflərin məlum əsərləri haqqında söhbət gedən problemin tədqiqində çox dəyərlidi.

Azərbaycan Demokratik Respublikasının tarixinin dərinədən və obyektiv şəkildə öyrənilməsində digər mühüm mənbə siyasi mühacirət ədəbiyyatıdır. Əslində Azərbaycanda siyasi mühacirətin tarixi əsasən 20-ci illərdə başlandı, 30-cu illərdə və ikinci Cahan müharibəsi dövründə geniş vüsət aldı.

Yuxarıda hadisənin şahidləri və iştirakçıları qismində adları çəkilən müəlliflərin əksəriyyəti eyni zamanda siyasi mühacirət ədəbiyyatının da müəllifləridi. Mühacir tarixşünaslığımızın ən görkəmli cəfəkeşi, lideri və təşkilatçısı M.Ə.Rəsulzadədir. Onun şüurlu həyatı demək olar ki, millətinin azadlığı və xoşbəxtliyi uğrunda mübarizədə keçdi.

Xalq Cümhuriyyəti devrildikdən sonra cəlayi –vətən oldu. Ömrünün sonuna qədər canı qədər sevdiyi vətəni bir daha görə bilmədi. Avropa ölkələrində və ikinci vətəni Türki-

yədə özünün təşkil etdiyi mühacirət mərkəzlərində Azərbaycan Demokratik Respublikasının müstəqilliyinin bərpası uğrunda ardıcıl mübarizə apardı.

Siyasi mühacirət tarixşünaslığının digər nümayəndələri onun əqidə dostları Ə.M.Topçubaşov, M.B.Məmmədzadə, B.Baykora, M.Y.Mehdizadə, C.Hacıbəyli və başqaları idi. Onların hər birinin xidməti qarşısında xalqımız borcludur.

Azərbaycan Demokratik Respublikasının devrilməsində mühüm amillərdən biri türk amilidi.

Azərbaycan istiqlaliyyətinin faciəsi, dövlətin devrilməsi, onun səbəbləri barədə Türkiyədə və dünyanın bir sıra ölkələrində nəşr olunan tarixə aid elmi əsərlərdə və memuarlarda elmi cəhətdən maraqlı və obyektiv məlumatlar var. Belə müəlliflərdən Lord Kinros, doktor Rza Nur, Səlahəddin Tansel, Doğan Avçioğlu, general Veysəl Ünüvər, Kazım Qarabəkir paşa və onlarca başqalarının məlumatları, fikirləri üst-üstə düşür. Adları çəkilən müəlliflər belə fikidəirlər ki, Anadolu milli-azadlıq hərəkatına köməklik etməsinin əvəzinə Mustafa Kamal Azərbaycanın istiqlaliyyətini qızıl ruslara qurban verdi. Bu cəhətdən Lord Kinrosun «Atatürk» adlı əsərindən aşağıdakı iqtibasa diqqət yetirmək məqsədəuyğun olardı. «Mustafa Kamal Sivas Konqresindən sonra, Sovet Rusiyasına qeyri-rəsmi nümayəndə göndərilməsini və sovetlərdən pul və silah alınmasını lazım bilmişdi. Bu iş üçün köhnə ittihadçılardan Ənvər paşanın əmri ilə Xəlil paşa seçildi. Onun sayəsində 1920-ci ilin əvvəlində Rusiyadan Anadoluya ilk yardım gəlməyə başladı.

Prof. Səlahəddin Tansel «1919-1922-ci illər Atatürk və qurtuluş savaşı» adlı əsərində yazır: «M.Kamal 1920-ci ilin aprelin 26-da Rusiyaya göndərdiyi məktubda Sovet hökuməti Gürcüstana hücum etdiyi təqdirdə Türkiyə də Ermənistanla hücum edəcəyini, Azərbaycan isə bolşeviklərə təslim edəcəyini yazırdı». Türk müəlliflərinin əsərlərində belə dəlillər onlardadı.

Göstərilən epizodları və məlumatları M.Atatürkün Azərbaycanlı qardaşlarına xəyanəti kimi qiymətləndirmək ədalətsizlik olardı. Türklər Azərbaycan istiqlaliyyətini elan etdiyi gündən ona qardaş əli uzatdı. Sərhədlərini və suverenliyini, daxildəki hərc-mərcliyi qorumaqda ona hər cür hərbi, maliyyə və mənəvi yardım göstərdi. Qafqaz islam ordusunu yaratmaqla erməni-rus müdaxiləçilərinin Gəncəyə doğru irəliləməsinin qarşısını aldı. Bakını xarici işğalçılardan azad etdi. Bakı uğrunda mübarizədə qardaş türk ordusu mindən artıq əsgər və zabit itirdi.

Naxçıvanın Azərbaycana qaytarılmasında əbədi olaraq Azərbaycan Respublikasının tərkibində qalmasına imkan yaratdı. Xalqımız tək-cə Naxçıvanın taleyini həll etdiyinə görə M.Atatürkə və onun silahdaşı Kazım Qarabəkir paşaya minnətdar olmalıdır.

Tarixi hadisələrə zamanın tələbi və şəraiti əsasında qiymət vermək lazımdır. Xatırlayaq ki, Türkiyə Antanta dövlətlərinin hərbi müdaxiləsi qarşısında qalmışdı. Müdaxiləçilər onu bir dövlət kimi dünya xəritəsindən silmək, heç olmasa Avropadan qovmaq niyyətində idilər. Belə bir məqamda Türkiyəyə hərbi və maliyyə yardımı göstərən Sovet Rusiyası oldu. Bu bərdə M.Kamal paşanın öz etirafı əleyhdarlarının yanlış iddialarına obyektiv cavabdır.

Mustafa Kamal Atatürk 1920-ci ilin avqustun 14-də Ərzurum millət vəkillərinin sorğusu ilə əlaqədar məclisdə cavab verdi ki, «başda ingilislər olmaqla, Antanta dövlətləri əllərində olan bütün vəsitə və qüvvələri ilə bizi yox etməyə çalışdıqları halda, bolşeviklər məzlum millətimizə əl uzatmaq üçün sərvətlərini, qüvvə və qüdrətlərini sərf etmişlər. Əfəndilər! Rusiyanın XI Ordusu bizim istiqamətimiz, təsirimiz və xidmətimiz sayəsində Şimali Qafqazı keçib Azərbaycana gəldi».

Türk tarixşünaslığının dəyərli nümunələrindən biri də Kazım Qarabəkir paşanın «İstiqlal hərhimiz» əsəridir. Bu əsər elmi obyektivliyi və dəlillərin zənginliyi ilə fərqlənir. Çünki

müəllif bilavasitə şahidi və iştirakçısı olduğu hadisələri şərh etmişdir.

Kazım Qarabəkir paşadan fərqli olaraq Xəlil paşanın bu hadisədən bəhs edən «Bitməmiş savaş» əsərində tarixi faktlar qərəzkarlıqla saxtalaşdırılmışdı. Çünki ADR-nin süqutunda Xəlil paşa çox mənfur rol oynamışdı.

Türk tarixşünaslığında F.Qırğızoglunun, A.E.Göydəmirin və başqalarının əsərlərində də az və ya çox dərəcədə problemə toxunulmuşdu.

ADR-nin süqutunun səbəbləri və mahiyyətinin araşdırılmasında ABŞ-lı Azərbaycanşünas alimlərdən Firuz Kazımzadənin («Cənubi Qafqaz uğrunda mübarizə» əsəri) və Tadeuş Sivyatovskinin («Rusiya Azərbaycanı 1905-1920-ci il müsəlman cəmiyyətində milli birliyin yaranması» əsəri) xidmətləri qərəzsiz və obyektivdir, hadisələrin mahiyyətini düzgün əks etdirirlər.

Keçən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində Sovet imperiyası çökdükdən və respublikamız öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra arxivlərin paslanmış qapıları açıldı. Yasaq olunmuş arxiv sənədləri araşdırıcıların istifadəsinə verildi. Vaxtilə məqsədyönlü şəkildə saxtalaşdırılmış və təhrif edilmiş tariximiz yenidən dərinə elmi və obyektiv şəkildə tədqiq olunmağa başladı.

Müstəqil respublikamızda istedadlı və perspektivli gənc alimlərin yeni bir nəsli yetişməkdədir. Onlar sələflərinin obyektiv və subyektiv səbəblər üzündən təhrif etdikləri tariximizi yenidən yazmaqdadırlar. Səhifələrdəki ağ ləkələr silinir. Hadisələr vaxtilə necə olubsa doğru-düzgün əks etdirilərək müasir nəsillərə çatdırılır. Az müddət ərzində onlarla elmi monoqrafiya, kitab, elmi məqalə çap edilmişdi. Bu proses indi də uğurla davam etdirilməkdədir.

Azərbaycan Demokratik Respublikasının yaranması, fəaliyyəti və süqutu səbəbləri istedadlı alimlərdən – şəxsiyyətinə böyük hörmət etdiyim Cəmil Həsənlinin, Nəsim Nəsimzadənin, Musa Qasımovun, Vilayət Quliyevin, Nəsiman

Yaqublunun, Xaləddin İbrahimlinin və adlarını çəkə bilmədiyim onlarla alimin əsərlərində zəngin faktlar əsasında düzgün əks etdirilmişdi.

Nəsib Nəsibzadənin monoqrafiyaları və məqalələri demək olar ki, ADR-nin fəaliyyətinə həsr edilmişdir. Tələbələrə təqdim olunan bu dərs vəsaiti hazırlanarkən müəllif Nəsibzadənin əsərlərindən daha çox faydalanmışdır.

ADC-NİN YARANMASI ƏRƏFƏSİNDƏ SİYASİ DURUM

Zaqafqaziya Komissarlığı və Seyminin daxilində partiyalar içərisində ərazi iddiaları və mənafe ziddiyyətlərinin mövcud olması, Bakı, Tiflis, İrəvan şəhər dumalarının komissarlığın qərar və sərəncamları ilə hesablaşmamaq cəhdləri milli şuraların özünü dövlət daxilində dövlət hesab etmələri.

Milli siyasi partiya liderlərinin öz millətinin və dövlətçiliyinin talehini Antantanın və ya Almaniya-Türkiyə ittifaqının himayəsi altında həll etməyə çalışmaları.

1917-ci ilin dekabrın 5-də Ərzincanda rus və Osmanlı komandanlığı arasında atəşkəs haqqında sazişin imzalanması müharibədə Türkiyənin də Rusiyanın bir-birinin ərazisindən torpaq işğalı niyyətləri. 1916-cı ildə Rusiyanın öz müttəfiqləri ilə bağladığı sazişə əsasən Osmanlı imperiyasından Ərzurumu, Qarsı, Trabzonu, Urmiyanı, Vanı ələ keçirmək niyyəti.

Birinci dünya müharibəsində və dövrümüzdə türk dünyasını böyük öndərlərindən Ziya Göy Alp, Ömər Hacı, Ənvər Paşa və başqaları Qafqazdakı türkləri, o sıradan azəri türklərinin gələcək dövlətçilik taleyi haqqında müxtəlif iddialar, layihələr irəli sürməsi. Aslan bəy Xan Xoyskinin 1915-ci ilin əbhə xəttini keçərək Ərzurumda Ənvər Paşanın qərargahına getməsi. Nəzərdə tutulan layihələrdə Qafqaz Federasiyasının yaradılması, regionun türklər yaşayan bölgələrin Türkiyə ilə vitse krallıq formasında birləşdirilməsi, yaxud Avstriya-Macaristan formasında ittifaq yaradılması və s.

Türkiyə Zaqafqaziyanın Rusiyadan tamamilə ayrılıb müstəqil dövlət təşkil etmələri barədə Vehib Paşanın 1918-ci ilin yanvarın ortalarında Zaqafqaziya federasiyasına təklif göndərməsi, Komissarlığın Mənşevik-daşnak liderlərinin təklifə müsbət cavab verməməsi.

Vehib Paşanın cəbhə arxasında ermənilərin müsəlmanlara divan tutması barədə Komissarlığa ultimatum

verməsi. Bununla əlaqədar general Прежевалскидән və general Одишелидzedən cavablar alınması. Vehib Paşanın fevralın 12-də türk ordusuna hücumu keçməsi barədə əmr verməsi. Erməni və gürcü hərbi korpuslarının məğlub olması. Fevralın 23-də Komissarlığın uzunmüddət atəşkəs təklifi irəli sürməsi Komissarlıqdakı fraksiyaları Trabzonda başlanacaq sülh konfransına hazırlaşması. Erməni fraksiyasının tezliklə manevr едъяк Türkiyənin altı vilayətində ermənilərə müxtariyyət verilməsini öz təkliflərində əks etdirmələri, Komissarlığın planında müharibə başlanana qədər sərhədlərin bərpasına nail olması.

Seymin nümayəndə heyətini Akaki Çxengelinin başçılıq etməsi. Azərbaycan fraksiyasından Məmməd həsən Hacınskinin, Xəlil bəy Xasməmmədovun, İbrahim Heydərovun, Miryaqub Məhdiyevin, Ələkbər Şeyxulislamzadənin daxil edilməsi. Komissarlığın himayəsində heyətinin Kral Karl gəmişi ilə 1918-ci il martın 8-də Trabzona çatması və martın 14-də Türkiyə нцмайяндя heyətinin rəhbərləri Rauf Orbay tərəfindən açılması. Komissarlığın nümayəndə heyətinin Brest-Litovisk müqaviləsinin Zaqafqaziyaya aid maddələrinə etiraz etməsi habelə fraksiyalar arasında fikir və mənafe ayrılığı ortaya çıxdığından sülh konfransının işini müvəqqəti olaraq dayanması.

V.İ.Lelinin 1917-ci il dekabrın 29-da "Türkiyə Ermənistanı müxtariyyəti" haqqında dekret verməsi, onun icrasını Qafqaz işləri üzrə fəvqəladə komissar daşnaq S.Şaumyana həvalə etməsi, dekretin məkrli mahiyyəti. Batumun, Qarsın, Ərdəşanın ələ keçirilməsi uğrunda menşeviklərlə daşnaqlar arasında mübarizənin kəskinləşməsi.

Sülh konfransında yaranmış münaqişənin Seymdə müzakirəsi. Seym yaranmış mübahisə ilə əlaqədar aşağıdakı iki yoldan birini seçməli idi. Ya müstəqil federativ respublika elan edilməli, ya da müharibəni davam etdirməli idi. Seymin menşeviklərin və daşnaqların təkidi ilə səhvə yol verərək müharibə yolunu seçməsi bunu ağır nəticələrə səbəb olması. İki

həftədən də az müddətdə komissarlığın arzusunun darmadağın edilməsi.

Belə bir vaxtda 1918-ci il martın 31-də və aprelin 2-ə qədər üç gün ərzində Bakıda rus və erməni silahlı qüvvələri tərəfindən dinc müsəlman əhalisinə vəhşicəsinə divan tutulması. Tarixdə Türk soyqırımını kimi tanınan faciənin baş verməsi. Bundan sonra aprel ayında Bakıya yaxın qəzalarda: Şamaxıda, Qubada, Xacmazda müsəlmanlara qarşı soyqırımını davam etdirməsi. Müsəlman fraksiyasının təzyiqi ilə məsələnin Seymdə müzakirəsi. Bakıya silahlı qüvvələr və yardım göndərilməsi haqqında qərar qəbul edilməsi.

Sülh danışığında qarşı tərəfin qətiyyətsizliyindən bezən türk dövlətinin aprelin 6-da Seymə Brest müqaviləsinə tanıyıb-tanınamamaq barədə 48 saat müddətində cavab tələb olunan ultimatum verməsi, buna cavab olaraq aprelin 14-də Trabzondakı nümayəndə heyətinin geri çağırılması. Döyüşlərin yenidən davam etdirilməsi. Bu döyüşün cəmi bir həftə davam etdirilməsi. Aprelin 15-də zəfərli türk ordusunun qalib gəlməsi və Batumu tutması. 40 illik fasilədən sonra bu şəhərin öz sahibinə-Türkiyəyə qaytarılması. Aprelin 22-də gərgin mübarizədən sonra Seym Komissarlığı Türkiyənin arzu etdiyi kimi müstəqil demokratik federativ respublika elan etməsi. Seymin həmin iclasında sülh konfransının yenidən davam etdirilməsi haqqında qərar qəbul etməsi. Beləliklə Türkiyə nümayəndə heyətinin irəli sürdüyü tələblər əsasında sülh konfransının Batumda ikinci mərhələsinə başlanması.

Aprelin 26-da Seymin təsdiqinə verilən və baş naziri Akaki Çxenkelə olan 13 nazirlikdən ibarət hökumətdə beş nazirlik тяшкил етмяк Azərbaycanlılara həvalə olunması (F.Xoyski Ədliyyə naziri, N.Yusifbəyli Xalq Maarif naziri, Xudadat bəy Məlikaslanov yollar naziri, M.H.Hacınski ticarət və sənaye naziri, İbrahim bəy Heydərov dövlət nəzarəti naziri) əsas strateji nazirliklərə menşeviklərin rəhbərlik etməsi.

Türkiyə hökuməti aprelin 28-də Zaqafqaziya müstəqil demokratik federativ respublikanı rəsmən tanıması.

Batumda və Qarsda məğlub olub geri çəkilən general Arşevin və daşnak zabiti Mosesyanın komandanlıq etdiyi erməni qoşununun Qars vilayətində 82, irəvan quberniyasında 221 müsəlman kəndini yandırması, dinc əhalinin qətlə yetirilməsi, 80 min türk ailəsinin qaçqın düşməsi. Türk qaçqınlarına kroməklilik məqsədilə bir milyon manat pul ayrılması. Sülh danışıqlarının ikinci mərhələsinin 1918-ci ili mayın 11-də Batumda davam etdirilməsi. Akaki Çxenkelinin başçılıq etdiyi nümayəndə heyətin 45 nəfərdən ibarət olsa da onlardan cəmi altı nəfərinin, o sıradan M.Ə.Rəsulzadənin hə M.Н.Насинскийnin həlledici səsi olduğunu.

Konfransda Otto fon Possonun başçılığı ilə Almaniya nümayəndə heyətində iştirak edirdi. Rusiya nümayəndəsinin konfransa qoşulmaq cəhdlərinin baş tutmaması.

Bu Konfransda Türkiyə nümayəndə heyətinə Ədliyyə və Xarici işlər naziri Xəlil bəy Меццешенин başçılıq etməsi, Vehib Paşanın və Samal paşanın onu müşayət etməsini. Burada Türkiyənin 12 maddədən və 3 əlavədən ibarət yeni tələblərini, Tiflis quberniyasının Axalsix, Axalkələk rayonlarını, Gumru və Üçkilsə qəzalarını, Qars-Gumru-Culfa dəmir yolunun Türkiyəyə verilməsini.

Ermənilərin və Gürcülərin ümid bəslədiyi Almaniyanın da Qafqazda marağı vardı. Onlar bu məqsədlə Moskvada bolşevik hökuməti ilə gizli danışıqlar aparırdı. Mayın ortalarından başlayaraq gürcü fraksiyasının vəziyyətdən çıxmaq üçün xarici hərbi qüvvə dəvət etmək fikrinə düşməsi. Onların Almaniyanın himayəsinə keçmək barədə fon-Possova müraciət etmələri. Posso cavab verdi ki, onların təklifi o vaxt mümkün olar ki, Gürcüstan federasiyadan çıxıb öz müstəqilliyini elan etsin. Gürcülər buna razı oldular. Martın 25-də gürcülərin Almaniya ilə gizli müqavilə imzalamaları.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması

1918-ci il mayın 26-da Seymin son iclasını açan Seretelli bildirdi ki, həqiqətdə mövcud olmayan müstəqil federativ respublikadan danışmaq mümkün deyil. "Ölümçül təhlükə ilə üzbəüz və tək qalan Gürcüstan taleyinin məsuliyyətini öz üzərinə götürür". Gürcüstanın federasiyadan çıxması haqqında bəyanatdan sonra Seym federasiyanın buraxılması haqqında qərar verdi.

1918-ci mayın 27-də Tiflisdə Azərbaycan milli partiyalarının Azərbaycan müvəqqəti milli şurasını elan etməsi. 9 nəfərdən ibarət onun rəyasət heyətini seçməsi. İttihad partiyası istisna olmaqla qalan milli partiyalar tərəfindən qiyabi şəkildə M.Ə.Rəsulzadəni Milli şuraya sədr, Həsən bəy Ağayev sədrə müavin seçməsi.

1918-ci il mayın 28-də Həsən bəy Ağayevin sədrliyi, Mustafa Mahmudovun katibliyi ilə Müvəqqəti milli şutanın iclasında 6 maddədən ibarət İstiqlal Bəyannaməsinin qəbul edilməsi. (Həmin Bəyannamədə: Zaqafqaziyanın cənub-şərq hissələrini əhatə edən Azərbaycanın suveren dövlət olması; Hökumət formasının demokratik respublika olması; ADP-nin bütün dövlətlərlə, xüsusilə də qonşularla mehriban, dostluq niyyətində olması; Etnik mənşəyindən, dinindən, dilindən, peşəsindən, cinsindən asılı olmayaraq bu dövlətin ərazisində yaşayan bütün vətəndaşların mülki və siyasi hüquqlarının toxunulmazlığı; bütün milli azlıqların azad inkişafının təmin edilməsi; Azərbaycan Müəssisələr Məclisinin çağırılmasına qədər ali hakimiyyətinin hamı tərəfindən seçilmiş; Milli Şuraya və Şura qarşısında cavabdeh olan Müvəqqəti Hökumətə mənsub olması qeyd edilirdi).

ADP-nin elen edilməsinin İran dövlətində narahatçılıq doğurması, ADP-nin təkcə türk dilli xalqlar arasında deyil,

bütün Şərqdə və İslam aləmində ilk demokratik Республика olması.

İlk hökumət kabinetinin təşkilinin heç bir siyasi partiyaya mənsub olmayan Fətəli Xan Xoyskiyə həvalə olunması və elə həmin gün onun sədrliyi ilə ilk koalisiyon hökumət kabinetinin təşkili və təsdiqi. İlk hökumət kabinəsi aşağıdakı dörd partiyanın Musavat, "Birtərəf demokratik qrup", "Sosialistlər bloku", "Hümmət" (bolşevik) iştirakı ilə təşkil olundu. Bunlardan əlavə Milli Şurada "Əhpaq", "İttihad", "Eser" və sosial demokratik partiyaları da təmsil olunurdu.

Bu partiyaların İstiqlal və dövlət quruculuğu barədə fikirləri birmənalı və yekdil deyildi. Məsələn, "Eser" və sosial-demokratik partiyaları Rusiyanın himayəsinə can atırdı, "Əhdad" (azadlıq sevən) və İttihad partiyaları Azərbaycanın taleyini Türkiyə ilə birləşməkdə görürdü.

"Musavat" və "Birtərəf demokratik qrup" partiyaları isə milli ərazi və milli muxtariyyət tərəfdarı idi.

Azərbaycan Demokratik Республикасынын xarici siyasəti. Qafqaz islam ordusunun təşkili və Bakının xarici işgəncilərdən azad edilməsi uğrunda mübarizə

Zaqafqaziya federativ respublikası və onun Seyminin 1918-ci il mayın 26-da süqut etməsi və üç müstəqil Demokratik Respublikanın elan edilməsi. Bundan sonra Batumda sülh konfransında hər üç müstəqil Respublikanın nümayəndəliyinin öz sülh şərtlərini irəli sürməsi. İyunun 4-də hər üç respublikanın Türkiyə ilə "Sülh və dostluq" haqqında seperat müqavilə imzalanması (müqaviləni cümhuriyyətin səlahiyyətli nümayəndələri Milli Şuranın sədri M.Ə.Rəsulzadə və xarici işlər naziri M.H.Nacinski, Türkiyə tərəfindən isə Ədliyə və Xarici işlər naziri Xəlil bəy Vəhib paşa imzaladı). On bir bənddən ibarət olan müqavilənin beynəlxalq diplomatiyanın prinsiplərinə əsaslanması. Azərbaycan

Демократик Республикасынын dövlətçilik taleyi baxımından çox dəyərli olması. Onun dördüncü bəndinə əsasən Osmanlı hökumətinin qayda-qanunu və ölkənin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə Azərbaycana hərbi yardım edəcəyini öhdəsinə götürməsi.

Азәрбайҗаншнас амеркалы тарихци Т. Суватоховскинин сазишин бу бəндини хусусилə қиймəтлəндирилмəsi.

Osmanlı İmperiyasının bu müqavilələri imzalamaqla hər üç respublika rəsmən tanınması.

Osmanlı dövlətinin bu müqavilələri təsdiq etməklə gürcüstandan Qars, Batum, Ərəhanın, Axalsix, Axalkələkin; Ermənistandan Brest-Litovsk müqaviləsinin şərtlərini təsdiq etməsinə Ечмядзинин və Гүмрүцүн ona verilməsinə nail olması.

Həmçinin Türkiyənin Gürcüstan və Ermənistanla bağladığı "Sülh və dostluq" haqqında müqavilələrdə çox vacib bir məsələnin əksini tapması. Türkiyə nümayəndə heyətinin tələbi ilə hər iki respublika orada yaşayan müsəlmanların təhlükəsizliyini və azad inkişafını təmin etməyi, ana dilində təhsil almaqlarına və dini ayinlərini sərbəst icra etmələrinə təminat verməkləri.

1918-ci ilin yayında dünya müharibəsində eyni vaxtda dörd cəbhədə vuruşan tarixi dövlətçiliyini bitirmək təhlükəsi ilə üzlaşən qardaş türk ordusunun Azərbaycanın imdadına gəlməsi. Onun bolşevik-daşnak silahlı dəstələrinin təcavüzündən qoruması. Bakı uğrunda savaşa mindən artıq şəhid verməsi.

Yazıqlar olsun ki, Türkiyə ilə bağlanan "Sülh və dostluq" haqqındakı müqavilə və türk ordusunun köməyə gəlməsi Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda çoxsaylı şəhidlər verməsi Azərbaycan Sovet tarixşünaslığında çox saxtalaşdırılaraq onun mahiyyəti təhrif edilmişdi. Bu xilaskar ordu sonrakı nəsillərə müdaxiləçi ordu kimi təqdim edilmişdi.

Dünya müharibəsi ərəfəsində və dövründə Bakı neftinə şəriksiz sahib olmaq uğrunda Almaniya, RSFSR və İngiltərə arasında mübarizənin davamı etdirilməsi.

ADP yaranan zaman dövlətin süverenliyini, ərazi bütövlüyünü və sərhədlərin toxnulmasızlığını qorumaq üçün güclü milli orduya böyük ehtiyac olması, lakin məlum səbəblər üzündən Azərbaycanda belə bir ordunun olmaması (Dövlətin sərəncamında vur-tut 600-700 nəfər əskər vardı). Vəziyyəti gərginləşdirən bir amildə əksəriyyətini erməni əsgər və zabitlərinin təşkil etdiyi sovet ordusunun Bakıdan Gəncəyə hücumu hazırlanması.

Belə çətin şəraitdə Azərbaycan qardaş Türkiyəyə əl uzada bilirdi. Belə yeganə ümid yeri Türkiyə idi. "Sülh və dostluq" haqqındakı sazişin dördüncü bəndi bunun üçün hüquqi baza ola bilirdi.

M.Ə.Rəsulzadə və M. H. Hacınski hələ Batumdan qayıtmamışdı. N. Yusifbəyli Batuma gedərək daşnak-sovet silahlı qüvvələrinin Gəncəyə hücumu hazırladığını, Gəncənin tutulmasının isə Azərbaycan istiqlaliyyətinin sonu olacağını bəyan etmişdi.

M.Ə.Rəsulzadənin hərbi yardım almaq məqsədi ilə İstanbulda Ənvər Paşanın qəbulunda olması. Maliyyə və diplomatik çətinliklərə baxmayaraq Ənvər Paşanın Azərbaycana 2 milyon lirə pul yardımı verməsi və гардашы Nuru Paşanı Qafqaz İslam ordusunu yaratmaq üçün Gəncəyə göndərməsi. Həmcinin Ənvər Paşanın Azərbaycanın öz milli ordusunu yaratmağı zəruri sayması.

Nuru Paşanın öz qərargahı ilə Gəncədə hörmətlə qarşılanması. Türk ordularının ən yaxşı diviziyalarından olan 5-ci Qafqaz diviziyasının Mürsəl Paşanın komandanlığı ilə, 15-ci diviziyanın (7 min əsgəri və 40 topu vardı) Nazim Paşanın komandanlığı ilə Gəncəyə gəlməsi. Türk qoşununun əsgər və zabitləri müharibənin sonrakı gedişində də gəlməkdə idi. Qardaş Türk ordusu diviziyalarının Gəncəyə toplaşması. Nuru

Paşanın komandanlığı ilə Qafqaz İslam ordusunun və onun tərkibində Azərbaycan milli qoşununun formalaşması. Sovet Rusiyasının və onun Bakıdakı filialının rəhbərlərinin yuxusuna haram qatması. Leninin tapşırığı ilə S.Şaumyanın Gürcüstan Respublikasına və Almaniya müraciət edərək türk ordusunun Gəncəyə gəlməsinə maneçilik göstərmək cəhdəri. İyunun ortalarında Borçalı istiqamətində köməyə gələn türk qoşununun gürcü-alman silahlı qüvvələri ilə toqquşması. Onları əzişdirib Gəncəyə girməsi. Bu məğlubiyyətdən pərt olan Gürcüstan respublikasının tələbi ilə Azərbaycan hökumətinin və milli şurasının Tiflisdən Gəncəyə kəlməsi. Gəncədə Azərbaycan rəsmilərinin Nuru paşa tərəfindən pis qarşılanması. Onun səbəbləri.

Xalq Cümhuriyyətinin liderlərinin Əhməd bəy Ağayevlə danışıqları, Kompromisə getməyə məcbur olmaları. İyunun 17-də milli şuranın son iclasının keçirilməsi, qəbul etdiyi son qərarlar və öz fəaliyyətinin müvəqqəti olaraq dayandırılması, hökumət böhranının aradan qaldırılması.

İyunun 17-də Musavatçılardan, bitərəflərdən və İttihadçılardan ibarət F.Xoyskinin başçılığı ilə ikinci hökumət kobinəsinin təsdiqi.

Ölkədə yaranmış vəziyyətlə əlaqədar 1918-ci il iyunun 19-da ölkə ərazisində hərbi vəziyyətin elan edilməsi. İyunun 21-də ordunun ərzağa olan tələbini ödəmək məqsədi ilə taxıl bitkilərindən ondabir miqdarında "zəkat" vergisinin tədbiq edilməsi. İyunun 24-də ölkənin hər yerində hərbi səhra məhkəmələrinin yaradılması.

Müsəlman Korpusunun 1918-ci il iyunun 26-da Azərbaycan Korpusu adlandırılması ilə həmin günün Azərbaycan Ordusu günü kimi qeyd edilməsi (1918-ci il avqustun 13-də qafqaz İslam ordusu komandanlığının əmri ilə Azərbaycan Korpusu rəsmən ləğv edildi və onun yenidən başlanmasına başlandı). General Ə.Şixlinskiinin yenidən

qurulmasına başlanan Azərbaycan korpusunun komandiri vəzifəsində saxlanması.

1918-ci ilin yayında Azərbaycana köməyə gələn beş bölükdən ibarət türk əsgər və zabitlərinin sayının 10 min nəfərdən artıq olması. Sayı 18-20 min nəfərə çatan Sovet qoşununun 1918-ci ilin iyun ayında Gəncə istiqamətində hücumu başlaması.

Döyüş ərafəsində Nuru paşa qafqaz İslam ordusuna müraciətində qeyd edirdi ki, "Bizim məqsədimiz Bakıdır". Onu tezliklə xarici işğalçılardan təmizləməyi həyatı məsələ kimi dəyərləndirirdi. Azərbaycan qəzalarında süvari milis təşkilatı könüllü qrupları meydana gəlməkdə idi.

Düşmən ordusunda da ciddi hazırlıq işlərinin getməsi. Sovet Rusiyası tərəfindən bu orduya hər cür artilleriya, zirehli maşın, hərbi təyyarə, silah və canlı qüvvə verilməsi.

Formalaşmaqda olan İslam ordusunun düşmənin hücumlarını dəf etmək üçün əsas strateji mövqələrdə yerləşdirilməsi. (1. Dəmiryolu boyu mərkəz cəbhə. 2. Göyçaydan şimalda Ağsu-Şamaxı şosse yolu boyunca. 3. Kürdəmirdən cənub-şərqə Muğanın içərilərinə doğru hərəkət etməklə Salyanın, Astaranın və Lənkəranın dinc əhalisini və Muğanın taxıl ehtiyatını qoruyurdu). Cənub cəbhəsində milli ordunun mübarizəsinə Həbib bəy Səlimov komandanlıq etməsi.

Adları çəkilən dəstələrlə yanaşı İslam ordusunun bir bölməsi də İmam Qotcinskiyin süvariləri ilə birlikdə Quba-Xaçmaz bölgəsində və Dağıstanda sovet ordusuna qarşı mübarizə aparması.

Müdaxiləçi Sovet ordusunun dəf edilməsinin təşkili.

Bakının azad edilməsi

1918-ci ilin yazında və yayında sovet-daşnak qoşunlarının Gəncəyə hücumu ilə eyni vaxtda İrandan da ingilislərin Zaqafqaziyaya, xüsusilə Bakıya hərbi-siyasi

marağının artması. Bakıya ingilis hərbi müdaxiləsinin təşkilinə İrandakı ingilis işğal qoşununun komandanı general Denistervilin başçılıq etməsi.

Zaman və siyasi situasiya dəyişdikdə çevik manevrlər etməyi bacaran ermənilər bu dəfə erməni milli şurasının üzvü Ter-Газаровu ingilislərlə danışıq aparmaq üçün Ənzəliyə – Denistervilin qərargahına göndərməsi. May ayında Denistervilin agentləri daşnak Ыиэидйанын Metropol mehmanxanasında daşnak liderlərləri ilə ingilisləri Bakıya çağırmaq barədə gizli müşavirə keçirməsi.

General Denistervilin 1918-ci ilin mart ayında Rusiyanın İrandakı kazax süvarilərinin komandanı polkovnik Lazar Biceraxovla gizli sazişə girməsi.

Əsas döyüşlərin Hacıqabuldan Kürdəmirə qədər məsafədə yerləşən mərkəz cəbhədə düşmən qoşunlarının 13 min nəfəri əhatə etməsi, bu cəbhədə düşmən qoşunlarına hərbi dəniz komissarı Q. Karqanovun başçılıq etməsi. Onun qərargahının Kürdəmir yaxınlığında yerləşməsi. Həmin cəbhədə düşmən qüvvələri vuruşan İslam ordusuna Nazim paşanın komandanlıq etməsi. Onun qərargahının Göyçay yaxınlığında yerləşməsi.

Müharibənin əvvəllərində hərbi üstünlüyü ələ alan düşmən qüvvələrinin iyunun 22-də Kürdəmiri azad etdikdən sonra irəliləyərək ayın 16-18-də Мүсцеллү stansiyası yaxınlığında İslam ordusu ilə şiddətli döyüş aparması. Göyçayın şərqində Qaraməryəm kəndi uğrunda döyüşdə düşmənin qələbə çalması. 7 saat davam edən bu döyüşdə düşmən qələbə çalaraq Bakı ilə Gəncə arasındakı məsafənin yarısına qədər irəliləməsi.

Belə gərgin vəziyyətdə Xalq Cümhuriyyətinin Türkiyədən əlavə qoşun istəməsi. Min nəfərdən artıq şəxsi heyəti olan 38-ci türk alayının köməyə gəlməsi ilə cəbhələrdəki strateji üstünlüyün İslam ordusuna keçməsi.

Döyüşlər əsasən Qaraməryəm-Ağsu şosse və Мидцелл-Күрдəмир дəмрыолу ətrafında gedirdi. İyunun 27-dən İyulun 1-dək 4 эцн ərzində Göyçay yaxınlığında gedən döyüşlərdə islam ordusu düşməyə ağır zərbələr endirməklə strateji və hərbi üstünlüyü təmamilə ələ aldı. Düşmən ordusunun hücumu dayandırıldı. İslam ordusu bu vaxta qədər müdafiə döyüşlərindən əks hücumə keçdi. Məğlubiyyətə uğrayan düşmən ordusu Qaraməryəm kəndi istiqamətində geri çəkildi. Sovet qoşunlarının məğlubiyyəti onlar üçün ciddi nəticələrə səbəb oldu.

Qafqaz İslam ordusunun bu tarixi qələbəsi müharibənin sonrakı gedişinə güclü təsir göstərdi.

İyulun 7-də Kürdəmir uğrunda başlanan və 3 gün davam edən döyüşlərdə Lenin tərəfindən köməyə göndərilən zirehli maşınlar cəbhəyə göndərilə də darmadağın edildi. Ordumuz iyunun 10-də Kürdəmiri azad etdi. İyunun 14-də düşmənin sığındığı Karrar kəndi də azad edildi.

Mərkəz cəbhə ilə eyni zamanda cənub cəbhəsində də uğurlu döyüşlərin getməsi. İyunun 28-də Cavad qəzasında Qarabulaq və Surra kəndlərində döyüşlər gedərkən Kür çayında dayanan "Demosfen" gəmisinin kapitanı Əli Bayramovun İslam ordusunun əsgərlərinin toplardan atəşə tutdurması. Bu cəbhədə döyüşlər Ərəbqardaşbəyli kəndində dah şiddətlə getməsi. Sovet ordusunun 5-ci batalyonun komandiri А.І.Даниловun yerli dinc əhaliyə qarşı qarətçi və vəhşi hərəkətləri.

Digər cəbhələrdə olduğu kimi şimal cəbhəsində də İslam ordusunun döyüşlərinin uğurla davam etdirilməsi.

İyulun əvvəllərində Kürdəmir cəbhəsinə göndərilən Lazar Biceraxovun süvarilərininsovet ordusunun labüd məğlubiyyətindən xilas edə bilməməsi. İyulun 7-də Kürdəmir yaxınlığında 12 saata qədər davam edən döyüşdə düşməyə sarsıdıcı zərbələr endirilməsi. Burada iyulun 10-a qədər davam edən döyüşdə düşmənin xeyli miqdar silah və canlı qüvvə

itirməsi və Kürdəmirin əldən verilməsinin bolşeviklər üçün əzyр итэи olması.

Düşmən ordusu gündən günə azaldığı halda İslam ordusunun güclənməsi, artması.

Xalq Cümhyriyyətinin iyulun 11-də gəncə quberniyasında 19 yaşdan 45 yaşa qədər hərbi mükəlləfiyyətli gəncələrin səfərbərliyə alınması barədə fərmanı.

Rəşadətlə vuruşaraq dəmiryolu xərti boyu irəliləyən islam ordusu haçıqabulu azad edərək düşmənin yüzlərlə canlı qüvvəsini məhv etməklə onlardan xeyli miqdarda silah, hərbi sursat, o sıradan altı top, 28 pulemyot ələ keçirməsini.

İslam ordusunu mərkəz cəbhədə düşməni Haçıqabula qədər təqib edib qovduğu kimi şimal cəbhəsində Şamaxı uğrunda hücumu gücləndirilməsi. İyulun 7-dən başlayaraq bu cəbhədə başlayaraq Ağsu, Мейсары, Мədrəsə və Мəрəзə kəndləri yaxınlığında islam ordusunun uğurlu döyüşlərinin davam etdirilməsi.

İyulun 20-də Şamaxının Мəрəзə kəndində İslam ordusunun hücumə keçməsi, tab gətirə bilməyən шамазас, Qazarov və başqa daşnak zabitlərinin komandanlıq etdiyi erməni qoşunlarının silah anbarlarını qoyub biabırçı şəkildə Bakı istiqamətində ыянэийя qədər qaçması. Bundan iki gün əvvəl-iyulun 18-də cənub cəbhəsində Həbib bəy səlimovun qoşun dəstəsinin Bankə balıq vətəgələrinin ələ keçirməsi.

Bütün cəbhələrdə məğlub olub Bakıya çəkilən Sovet qoşununun şəhərdə həyəcanını artırması, ərzaq qıtlığı və kütləvi aclığın hökumət böhranını dərinləşdirməsi. Bakı XKS-nin iflic vəziyyətinə düşməsi. İyulun sonralarında Bakının Şimali Qafqazla və Sovet Rusiyası ilə əlaqəsinin kəsilməsi.

Yaranmış vəziyyətlə əlaqədar İrandakı ingilis qoşunlarını Bakıya köməyə çağırmaq məqsədi ilə Bakı Sovetinin iyulun 16-da və 25- də fəvqəladə iclaslarının keçirilməsi, bolşeviklərin məğlubiyyəti. Ələt və Səngəçal

stansiyalarını qoruyan Sovet qoşun hissələrinin müdafiəni davam etdirə bilməyərək iyulun 29-da Biləcəriyə çəkilməsi.

Denistervilin tapşırığı ilə L.Biçeraxovun dəstəsinin iyulun 30-da Bakını tərk edərək Sumqayıta çəkilməsi. Zorakı yolla hakimiyyətə gəlmiş Bakı Xalq Komissarları Sovetinin iyulun 31-də saat 11-də istefa verməsi. Onun 9 ay davam edən şərfəsiz hakimiyyətinin sona çatması.

Sentrokaspi dikturası və Bakının İngilislər tərəfindən tutulması

Bakı XKS-nin süqutundan sonra avqustun 1-də Mərkəzi Kaspi (Sentrokaspi) və Sovetin Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsinin Rəyasət Heyyyəti Dikturası deyilən hökumətin yaranması. (Mərkəzi Kaspi dikturası əslində Xəzər donanmasının antisovet əhval-ruhiyyəli zabitlərindən ibarət idi. Sovetin Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsinin tərkibinə isə daşnaklardan A.Arakelyan, S.Melikyolçuyan, esərlərdən L.Umanski, A.Veluxts. menşeviklərdən Q.Ауолло və Sadovski daxil idi.)

Sentrokaspi dikturasının erməni milli şurası vasitəsi ilə Ənzəlidəki ingilis qoşunlarını Bakıya dəvət etməsi. Avqustun 4-17 arasında əvvəlcə polkovnik Stoksun, sonra isə Denistervilin rəhbərliyi ilə ingilis qoşunlarının Bakıya daxil olması. Bir neçə zirehli maşınları olan ingilis qoşunlarının sayının min nəfərdəndə az olması. İlk narazılığın yaranması. Bu kiçik qoşun континенти ilə islam ordusunun Bakıya hücumunu dayandırmağın mümkün olmaması. Bakı nefti uğrunda Almaniya ilə Sovet Respublikasının sözdələşməsi 3 aya qədər gizli şəkildə davam edən sovet-alman danışıqlarının 1918-ci il avqustun 27-də Türkiyədən gizli sazişin imzalanması ilə nəticələnməsi. Bunun Türkiyənin və АДР-nin etirazına səbəb olması.

Avqustun 14-17-də komissarların Həştərxana getmək istərkən Sarı adası yaxınlığında mühasirəyə alınıb sahilə qayıtlararaq tərk silah edilməsi və komissarların həbs olunması. Xeyli vaxt Bakının həndəvarına gəlib dayanan İslam ordusu və onun tərkibindəki milli ordunun hücumu keçməsinə şərait yaranması (Rusiyanın təsiri ilə Almaniya İslam ordusuna Bakıya hücum etməyə razılıq vermirdi).

Türkiyədə konfransa getmiş M.Ə.Rəsulzadə, X.Xasməmmədov və A.Səfikürdski Ənvər paşanın vasitəçiliyi ilə Türkiyədə təzə hakimiyyətə gəlmiş Sultan IV Məhəmmədlə sentyabrın 6-da görüşə bilməsi. Sultanın Bakının azad etməsinə söz verməsi. Ləngimək olmazdı. Sentyabrın 15-də səhər tezdən İslam ordusunun tərkibindəki milli ordunun əskər və zabitləri şəhəri azad etmək üçün hücumu başladı (M.Ə.Rəsulzadə məktubla məsləhət vermişdi ki, əvvəlcə şəhərə milli ordunun döyüşçüləri hücumu keçməlidir).

Mart soyqırımının faciyyəsi unudulmamışdır. Döyüşçülərimiz intiqam eşqi ilə yanırdılar. Hökumət üzvləri və on minlərlə erməni general Baqratunu başda olmaqla Ənzəliyə və ya Həştərxana qaçdı. Həmin gün Azərbaycan ordusunun Bakıya daxil olması, mart qırğınının intiqamının alınması, on min dən artıq erməninin qətlə yetrilməsi.

Sentyabrın 17-də Gəncədən öz tarixi paytaxtı Bakıya köçən Cümhuriyyəti hökumətinin qırğının qaşısını alması. Sentyabrın 18-də türk əskərlərinin də Bakıya daxil olması. Əhalinin bunları xilaskar kimi qarşılanması (Bakı uğrunda döyüşlərdə türk ordusunun min dən artıq əskər və otuz zabit şəhid verməsi).

Azərbaycan hökumətinin Gəncədən Bakıya gəlməsi ilə onun hakimiyyətinin respublikanın bütün ərazisində bərqərar olması.

Bakının azad edildiyi gün həbsxanalardakı komissarlar "Türkmən" gəmisini ilə Həştərxana qaçmaq istərkən gəmidəki ingilislər, esərlər və daşnaklar orada komissarların həbs

edilməsi. Onların bir hissəsinin (o cümlədən M.H.Vəzirov və M.Əzizbəyovun) Ağcaqum çölündə güllələnməsi, daşnak S.Şaumyan başda olaraq bir hissəsinin isə nə yollasa aradan çıxaraq uzun müddət Hindistanda yaşaya bilməsi. Azərbaycan hökumətinin Bakıya köçdükdən sonra şəhərdə və bütünlüklə Azərbaycanda əmin-amanlığı bərpa etmək və sabitlik yaratmaq istiqamətində təsirli tədbirlər görməsi. Türk zabiti Məhəmməd Fəthi bəyin Bakının komendant təyin edilməsi. Bolşevik təşkilatlarının ləğv edilməsi (Təxribat törətməyə çalışan 60-dan artıq kommunist едам edildi).

Xalqın cəzasından qorxan 200 nəfərə qədər müsəlman kommunistin аия цзвяря иля birlikdə Sovet rusiyası şəhərlərinə mühacirət etməsi.

Bolşeviklərin tədbiq etdiyi sosialist islahatlarının ləğv edilməsi – mədənlər, fabrik və zavodların əvvəlki sahiblərinə qaytarılması.

Bakının xarici işğalçılardan azad edilməsi Azərbaycan Sovet tarixçilərinin əsərlərində saxtalaşdırılması.

Türkiyə hökumətinin başçısı Tələt paşanın iştirakı ilə Almaniya da gedən danışıqlar sentyabrın 28-də, yəni protokolun imzalanması ilə başa çatdırılması. Türkiyə öz qoşunlarını yaxın vaxtlarda Azərbaycandan geri çağıracağını, Almaniya isə 27 avqust müqaviləsindən imtina edəcəyinə və Azərbaycanı diplomatik cəhətdən tanıyacağına, Rusiyanı da bu işə təhrik edəcəyinə söz verməsi.

1918-ci il sentyabrın 20-də Rusiyanın Türkiyəyə etiraz notası verərək "tatar quldur dəstələrinin köməkliyi ilə" türk qoşunları tərəfindən Bakının azad edilməsini Rusiya ərazisinə təcavüz kimi qiymətləndirməsi. Azərbaycanı və Bakını Sovet Rusiyasının ayrılmaz tərkib hissəsi kimi nəzərdə tutması.

1918-ci ilin payızında dünya müharibəsində vəziyyətin Antantanın xeyrinə dəyişməsi. Almaniya ittifaqının məğlubiyyətə uğraması. Sentyabr ayında Makedoniya

cəbhəsində və Fələstində ingilis qoşunlarının türk ordularını darmadağın etməsi. Onlardan 75 min əsir götürməsi.

Sentyabrın 29-da Bolqarıstanın məğlub olması. Kral Ferdinandin oğlu Barisin xeyrinə taxtdan əl çəkməsi. Oktyabrın 5-i Almaniya Maks Badenskinin başçılığı ilə yeni hökumətin yaranması. Sülh bağlamaq məqsədi ilə ABŞ prezidentinə müraciət etməsi.

Oktyabrın 7-də Avstriya-Macarıstanda sülh bağlamaq xahişi ilə ABŞ-a müraciət etməsi. Oktyabrın 9-da Tələt paşanın başçılıq etdiyi "Gənc türklər" dövlətinin istefa verməsi. Oktyabrın 14-də Əhməd İzzət paşanın sədrliyi ilə yeni hökumətin təşkil olunması. Oktyabrın 27-də Egey dənizində yunanların Lemnos adasında ingilis qərargahında admiral Kaltoφла Türkiyə nümayəndə heyətinin görüşməsi. Lemnos danışıqları nəticəsində oktyabrın 30-da Lemnos adasındakı Mudros limanında ingilislərin "Aqanemnon" gəmisində barışıq sazişinin imzalanması. Bu sazişi Türkiyə tərəfindən Donanma Naziri Rauf bəyin imzalanması.

Bu sazişin təkə Türkiyə üçün deyil, Azərbaycan üçün də ağır nəticələr verməsi. Türkiyənin qaliblər qarşısında qeyd-şərtsiz təslim olması. Bu sazişə görə Türkiyə Zaqafqaziyadakı qoşunlarını geri çəkməyi, oranı Antantanın silahlı qüvvələri tutmalı. Müqavilənin 11-cə bəndində deyilirdi ki, Türkiyə Bakını və bütün Azərbaycanı ingilislərə verməlidir.

İngilislərin ultimatum verərək türk qoşunlarının bir həftədən keç olmayaraq Bakıdan, bir aydan gec olmayaraq Azərbaycandan çıxarılmasını tələb etməsi.

Azərbaycana gələn ingilis işğal qoşunlarının komanandanı general Tomsonun Nuru paşanın və türk zabitlərinin Bakıda qalib fəaliyyətlərini davam etdirmələrinə icazə verməməsi.

Mudros danışıqları zamanı Azərbaycanın Türkiyədəki nümayəndəsi Ə.M. Topçubaşovun Türkiyənin Xarici İşlər

Naziri Nəbi bəyə müraciət edərək həmin danışıqlarda iştirak etmək istəyinin baş tutmaması.

Noyabrın 4-də Azərbaycan hökumətinin Mudros sazişinə qarşı etiraz notası verməsi.

Oktyabrın 31-də Topçubaşovun məktub vasitəsilə F.Xoyskiyə bildirərək ləngimədən Tomsonla danışığa başlamağı təklif etməsi.

Noyabrın əvvəllərində N.Yusifbəyli, Ə.Ağayev, Musa bəy Ряфибьялидян ibarət nümayəndə heyətinin Ənzəliyə gələrək Tomsonla danışığa başlaması. Generaldan tələb edildi ki, ingilis qoşunu Azərbaycana daxil olmazdan əvvəl АДР-ni tanımaq barədə rəsmən bəyanat versin. Lakin Tomsonun cavabının bunun əksi olması. Yəni guya Azərbaycan hökumətinin Türklərin intriqası əsasında yaranması və xalq tərəfindən seçilməməsi və ya dəstəklənməməsi. Azərbaycan nümayəndə heyətinin bunun əksinə Xalq Cümhuriyyətinin demokratik yolla, xalq tərəfindən seçilməsi və dəstəklənməsinin süquta yetirməsi.

General Tomsonun öz tələblərini və təkliflərini irəli sürməsi. Bakıdan təkcə Түрк гошуну deyil, Azərbaycan milli ordusu da çıxmalıdır. Şəhər və onun ətrafının Britaniya əskərlərinin nəzarəti altında olacağı, Tomsonun Bakını general-qubernatory, polkovnik Kokkorelin isə şəhər polisində rəhbərlik edəcəyini, Azərbaycanın qalan ərazisinə Azərbaycan hökumətinin nəzarət edəcəyini bildirməsi. Onun məlumatına görə müttəfiqlərin Azərbaycan hökuməti ilə əlaqə saxlamalı idi. Bundan əlavə Bakıya gələcək müdaxilə qoşunu ilə birlikdə Lazor Biçeraxovun Kazaklarında gəlməli idi. Silahlı Ermənilər şəhərə buraxılmayırdı. Şəhər duması azad surətdə fəaliyyətini davam etdirəcəkdi.

Noyabrın 10-da Azərbaycan hökuməti Nuru paşanın və türk zabitlərinin yola salınması şərəfinə böyük ziyafət təşkil etməsi.

Britaniya qəyyumluğu və respublikanın möhkəmlənməsi

İngilis qoşunlarının Bakıya daxil olması ərəfəsində Ə.M.Topçubaşovun məktubla məsləhəti ilə noyabrın 16-da Milli Şuranın iclasının keçirilməsi. Orada Tomsonla danışıqların yekunlarının dinlənilməsi. Milli Şura üzvlərinin bəzilərinin reallıqla hesablaşmayaraq xəyanətə keçməsi, təslimçilik mövqeyində dayanması. Rus Milli Şurası ilə kompromis danışıqlara başlaması. Ə.Ağayevin "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müstəqil birlik kimi yaşamağa qadir olmaması. Rusiyanın himayəsinə keçməkdən başqa çarəsinin olmaması deməsi".

M.Ə.Rəsulzadənin reallığı əks etdirərək bildirməsi ki, türk ordusu getdikdən sonra hökumətin sərəncamında cəmi 1500 əsgər və Bakıda 500 nəfərlik polis olmasa. Belə bir qüvvə ilə dövlətin müstəqilliyinin qorumağın mümkün olmaması. Ona görə kompromisə gedib problemi diplomatik yolla həll etməyin vacib olması. İngilis qoşunlarının qəbul etməyin düzgünlüyünü əsaslandırması.

Beləliklə də Xoyskinin rəsmi dəvəti ilə noyabrın 17-də general Tomsonun komandanlığı ilə ingilis qoşunlarının Bakıya daxil olması. Onlarla birlikdə Fransa və ABŞ hərbi missiyalarının da Bakıya gəlməsi. Bir qədər sonra Gəncəyə, Şuşaya və Naxçıvana da ingilis qoşunlarının daxil olması.

Tomsonun missiyasını Daxili İşlər Naziri Behbud ağa Cavanşir, Xarici İşlər Nazirinin müavini Adilxan Ziyadxanın tərəfindən hörmətlə qarşılınması. Qarşılınma zamanı Bakı limanında Tomsonun bəyanatı. İngilis qoşunlarının nə indi, nə də gələcəkdə Azərbaycan hökumətinin daxili işlərinə qarışmayacağını bildirməsi.

Azərbaycanda olduqları müddətdə Bakıdan 30 milyon pud neft məhsulu aparmaları.

Şəhərdə tətillər və nümayişlərin qadağan edilməsi. Sabitliyi pozanlar haqqında işgəncə və ölüm hökümlərinin tətbiq olunması.

S.Mehmandarovun başçılıq etdiyi hərbi nazirliyin noyabrın 22-də Bakıdan Gəncəyə köçürülməsi.

Əksəriyyətini ermənilərin təşkil etdiyi L. Biceraxovun azğınlaşmış süvarilərinin nalayiq hərəkətləri. Daşnakların, menşeviklərin, eserlərin, kadetlərin azğın hərəkətləri və onların öz yerlərində oturdurulmaları.

L. Biceraxovun qondorma "Qafqaz Xəzər hökuməti" və onun aqibəti.

Ermənilərin Tomsonun gəlməsindən istifadə edərək Dağlıq Qarabağ münafişəsinin qəsdən kəskinləşdirmələri. Daşnak silahlı qüvvələrinin müsəlmanlara qarşı yeni vəhşiliklər törətmələri. Tomson tərəfindən erməni quldurlarının cəzalandırılması və öz yerlərində oturdurulmaları.

1919-cu il yanvarın ortalarında Tomsonun əmri ilə Dağlıq Qarabağın Zəngəzur qəzası ilə birlikdə Azərbaycan hökumətinin idarəsi altına verilməsi. Tarixi haqsızlığın ədalətlə həll edilməsi.

Xüsusi Qarabağ qubernatorluğu yaradılması və ermənilərin etirazına baxmayaraq, Xosrov bəy Sultanovun oraya qubernator təyin edilməsi.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddialarına və hərbi təcavüzünə qarşı mübarizə. Qarabağ məsələsi

Cənubi Qafqazın işğalından sonra Carizm XIX əsrin 30-40-cı illərində və sonra həyata keçirdiyi ədalətsiz inzibati islahatlar bu xalqların tarixən yaranmış və sabitləşmiş ərazilərini pozdu. Gələcək münafişələr üçün zəmin yarandı. İnzibati islahatların əhalinin milli tərkibinə uyğun gəlməməsi, məqsədyönlü şəkildə ermənilərin marağına və mənafeyinə uyğun şəkildə həll edilməsi burada yaşayan aborigen xalqlar,

xüsusilə azərbaycanlılar arasında sonu görünməyən münaqişə və mübarizəyə səbəb oldu. Miladın ilk əsrlərindən dövlətçiliyini itirmiş və bu ərazilərə haradansa azıb gəlmiş ermənilər üçün göydəndüşmə oldu. I Pyotrun vaxtında onun sarayına ayaq açan, ondan sonrakı bütün dövrlərdə rus imperiyasının himayəsinə sığınan bu mənfur qonşular torpağımıza və xalqımıza qənim kəsildilər, bələyə çevrildilər. Bu indi də davam etməkdədir.

Azərbaycan Demokratik Respublikasının yarandığı gündən istiqlal bəyannaməsinin üçüncü bəndini hüquqi əsas kimi götürərək "bütün millətlər, xüsusilə qonşu xalqlar və dövlətlərlə mehriban qonşuluq münasibətləri" yaratmağa çalışdı. Planlı şəkildə pozulmuş sərhədləri ədalətlə müəyyən etmək, onun doğrurağı münaqişələri əvvəlcədən siyasi danışıqlar yolu ilə həll etmək üçün, bu respublikaların sərhədlərini, ərazisini müəyyən etmək məqsədi ilə üçtərəfli danışıqlar masası ətrafında müzakirələrə başlamağı təklif etdi. Lakin sərhəd və ərazi məsələsini belə demokratik yolla həll etmək ermənilər üçün sərfəli deyildi. Ulu dədə-babalarının qəbirləri bu torpaqda olmayan ermənilər hansı ərazini tələb edə bilərdilər?

Ermənistan Demokratik Respublikası elan olunan zaman onun təqdim etdiyi xəritəyə əsas sərhədi İrəvan şəhərinin yaxınlığından keçirdi. Bundan bir qədər əvvəl ermənilərin özlərinə paytaxt elan etdiyi Gumru şəhəri türk qoşunları tərəfindən işğal edilmişdi. Bunu bəhanə edən ermənilər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətindən xahiş etdilər ki, çıxış edib məsələyə münasibət bildirən şura üzvlərinin bəziləri haqlı olaraq mövcud şəraitdə «İrəvanın ermənilərə güzəştini tarixi zərurət, qaçılmaz şəhər» hesab etdilər. Qəti etirazlarını bildirdilər. Milli Şuranın bəzi üzvləri isə əvvəlcə İrəvan Ermənistanına verilməsinə razılıq versələr də tezliklə səhvə yol verdiklərini etiraf etməli oldular. Anladılır ki, bu güzəşt keçmiş İrəvan quberniyasının müsəlman əhalisinin gələcək taleyi üçün bələyə çevriləcəkdir. Çevirildi də bunu

vaxtında anlamaq heç də peyğənbərlik tələb etmirdi. Şura üzvü B.Rzayev Milli Şurada təmsil olunmuş İrəvanlılar «Müstəqil Azərbaycan uğrunda çalışmaqda yanaşı, rica edirik ki, bizi-erməni respublikası ərazisində qalanları da unutmayasınız».

Təəssüf olsun ki, onlar unuduldular. İrəvan müsəlmanlarının faciəsinin əsası qoyuldu. Belə bir yanlış qərarın qəbul edilməsində o vaxt Azərbaycanla Ermənistan arasında konfederasiya etimalı da nəzərə alınmışdı. Bu ciddi səhvə heç cür haqq qazandırmaq düzgün deyildi. Xələflərimiz səhvə yol verərək səs çoxluğu ilə İrəvan şəhərini ermənistan respublikasının mərkəzi kimi tanımağı mümkün saymışlar. Obyektivlik naminə etiraf edək ki, məkrli qonşularımız bu məsələdə qələbə çalmışlar. Beləliklə, iclasda iştirak edən 20 nəfər Şura üzvünün əksəriyyətinin 16 nəfəri məsələnin lehinə, bir nəfər əleyhinə və üç nəfər bitərəf qalmışdı.

Milli Şuranın sözü gedən yanlış qərarından sonra hadisələrin gedişi göstərdi ki, Ermənistanla Azərbaycanın bir konfederasiyada birləşəcəyi mümkün deyildir.

Bir tərəfdən Bakı Sovetinə tabe olan və əksəriyyətini erməni əsgər və zabitlərinin təşkil etdiyi ordunun Gəncəni tutmaq məqsədilə hücumu hazırladığı, Azərbaycan ordusunun isə düşməni dəf etməyə, Bakını xarici işğallardan azad etmək üçün tədbirlər görməyə çalışdığı bir vaxtda Ermənistan hökuməti öz murdar xislətini göstərməyə başladı. Bütün gücü ilə silahlı quldur dəstələrini işə salaraq keçmiş İrəvan quberniyasının min illərlə burada yaşamış oğuzlardan təmizləməyə başladı.

Əslində təmizləmə işinə 1918-ci ilin əvvəllərində başlamış 300-dən artıq türk kəndi yerlə yeksan edilmişdi. Proses yenidən davam etdirilərək İrəvan, Yeni Bəyazid, Eçmiədzin, Sürməli və başqa mahallar da əlavə edildi. Həmin ərazilərdə yaşayan türklər nizami qoşun tərəfindən ya qətlə yetirildi, ya da başqa yerlərə pənah aparmalı oldu. Həmin ilin

avqustun ikinci yarısında adları çəkilən mahallarda daha 50 kənd viran edildi.

Milli Şuranın üzvü İbrahimov və Vəkilov İrəvandan gələn məlumata əsaslanaraq qaçqın müsəlmanların fəlakətli vəziyyəti barədə məlumat verdi. Aclıq çəkən qaçqınlar üçün 150 min rubl vəsait artırmağı tələb etdi. Əlavə olaraq 206 kəndin dağıldığını bildirdi.

Ermənistan hökuməti müsəlman kəndlərini öz qədim əhalisindən təmizləməklə yanaşı, digər tərəfdən də milli-ərazi bölgüsü məsələsində Azərbaycan hökumətini qabaqladı. Fitnə mexanizmini işə salaraq onu fakt qarşısında qatmağa çalışdı. Böhtançı erməni mətbuatı Avropada vay-şüvən qopararaq güya türk və Azərbaycan silahlı qüvvələrinin Qarabağda və ermənilərin yaşadığı başqa ərazilərdə «erməni qırdınları» haqqında haray saldılar. Məzlum «yazıq» erməniləri xilas etmək üçün xristianlara nəvaziş göstərməyə çağırdılar.

Ermənilər tarixdə bu metodu və mexanizmi dəfələrdə sınaqdan keçirərək faydalanmışlar.

Cənubi Qafqazdan İstanbul konfransına göndərilən erməni nümayəndə heyətinə ağlasıqmaz və əsası olmyan ərazi iddiaları irəli sürmək tapşırığı verilmişdi. Onlar konfransa çoxlu miqdarda əsassız statistik məlumatlar və özlərinin hazırladıkları xəyalpərəst xəritələr təqdim etmişdilər. Erməni nümayəndə heyətinin ərazi məsələlərinə aid layihələrinə görə Sürməli, Naxçıvan, Axalkələk, Eçmiədzin, İrəvan, Qazax, Qarabağ, Zəngəzur, Göyçə, Ordubad, Borçalı mahalı və s. daxil idi.

Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı M.Ə.Rəsulzadə yazırdı ki, «ermənilər gətirdikləri rəqəmlərlə sübut etmək istəyirdilər ki, bu mahallarda əhalinin 70 faizi ermənidir».

1917-ci ilin statistikasına görə İrəvan quberniyası əhalisinin 38 faizini müsəlmanlar, 60 faizini ermənilər təşkil edirdi. Şərur-Dərələyəz mahalında əhalinin 66,7%, 68,6% və

90%-ə bərabər idilər. İrəvan şəhərinin əhalisinin 43,4%-ni müsəlmanlar təşkil edirdi.

Gəncə quberniyasında 1915-ci ildə əhalinin qarışığı olduğu Şuşa, Zəngəzur, Qazax (Göycə ilə birlikdə) Fizuli, Cəbrayıl, Cavanşir mahallarında əhalinin milli tərkibi müvafiq olaraq 46%, müsəlman və 54% erməni, 55% müsəlman və 44,3% erməni, 49,8% və 46% və 44,3%, 49,8% və 46%, 74,5% və 24,9%, 67,5% və 31,6% «Qafqaz təqvimi»nə görə Qarabağ ərazisində cəmi 242 min erməni, 415 min müsəlman vardı. Bu statistik məlumat çox realdır.

Ermənilər etnik təmizləmə işlərini bir anda olsa dayandırmırdılar. 1918-ci il iyunun 20-də general Andronik böyük bir hərbi hissə ilə Naxçıvana daxil oldu. Yol boyu müsəlman kəndlərini dağıtdı. Yerli əhalidən xeyli adam məhv etdi. İki gündən sonra o Culfaya gəlib Araz çayını keçdikdən sonra İran ərazisinə daxil oldu. Xoy yolu ilə Səlməsa doğru hərəkət etdi. Məqsədi İrandakı İngilis qoşunu ilə birləşmək idi. Lakin türk qoşunu yolu kəsib, onu geri dönməyə məcbur etdi. O, Qafana doğru hərəkət etdi. Onlarla kəndi qarət edərək minlərlə dinc müsəlmanı qətlə yetirdi. O dövürkü rus mətbuatında qeyd edilirdi ki, 1919-cu ilin baharında Zəngəzurdə Andronik 119 müsəlman kəndini dağıdaraq, 50 mindən artıq adamı didərgin salmışdır.

Korusda onun sərəncamında 12 minlik qoşun vardı. O, Culfada olarkən S.Şaumyana teleqramla bildirdi ki, «Culfa mənim əlimdədir. İstədiyiniz vaxt onu sizin sərəncama verərəm» S.Şaumyan onu milli qəhrəman adlandırdı.

Kifayət qədər topu, tüfəngi, hərbi sursatı olan Andronik Cənubi Azərbaycanda xüsusilə Xoy şəhərində qaldığı müddətdə buradakı ağ-qvardiyaçı zabitlərin xeyli hissəsini öz ordusuna cəlb etmişdi. O, Zən-gəzuru demək olar ki, ələ keçirərək türk kəndlərini dağıtmış və əhalini qətlə yetirmişdi. O, öz nüfuzunu qonşu mahallara da yaymağa çalışırdı. Qara-bağda ermənilər yaşayan kəndlərdən nümayəndələr toplayaraq qurultay keçirmişdi. Orada

Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsi məsələsini müzakirə etmişdi. Andronik Ozayan həddini aşaraq Azərbaycan hökumətinin 1918-ci ildə iyul-sentyabr aylarında üç dəfə rəsmi xəbərdarlıq etməsinə baxmayaraq Ermənistanla birləşdirilməsini bəyan etmişdi.

Azərbaycan hökuməti Andronikin Zəngəzurdə və Qarabağda törətdiyi vəhşiliyin qarşısını dayandırmaq məqsədilə Ermənistan hökumətinə dəfələrlə Nota göndərmişdi. Ermənistan hökuməti riyakarcasına cavab verərək Andronikin ermənistan hökumətinə dəxli olmadığını bil-dirirdi. Baş Gəncənin müdafiəsinə və Bakının azad edilməsinə qarışan Azərbaycan hökuməti bu quldurun layiqincə cəzasını verə bilmirdi.

Azərbaycan hökuməti imkan tapan kimi Qarabağa qoşun göndərdi. Andronikin qüvvələrini əzişdirdi. Erməni qəhrəmanı Əsgərəndan, Şuşadan qaçaraq Gorusa, oradan da İrəvana getdi. Ermənilər fitnələrindən əl çəkmirdilər. Ermənistan hökumətinin Tiflisdəki nümayəndəsi Camalyan oradakı Azərbaycan nümayəndəsi Məmməd Yusif Cəfərova nota verərək bildirdi ki, Bakının azad edildiyi gün-sentyabrın 15-də guya orada 25-30 min erməni qətlə yetirilmişdi. Notada günahların cəzalandırılması tələb edilirdi.

Halbuki, Amerika tarixçisi Firuz Kazımzadənin və Amerikalı Azər-baycanşünas tarixçi T. Svyatovskinin yazdıqlarına görə Bakıda öldürülən ermənilərin sayı 10 min nəfərdən artıq deyildi. Hətta erməni təhqiqat komissiyasının arayışında da bu rəqəm 10 min nəfər göstərilirdi. Rə-qəmləri bu dərəcədə şişirtmək və böhtan yaymaq onların peşəsidir.

Tarixi mənbələrdən və statistik rəqəmlərdən bəlli olur ki, Azərbaycan hökuməti sentyabrın 17-də Gəncədən tarixi paytaxtı Bakıya köçən kimi qətlin səbəbkarlarını araşdırdı. Onların sayı 100 nəfər idi. Hamısı edam olundu.

Rus və erməni silahlı dəstələrinin 1918-ci ilin baharında əvvəlcə Bakıda, ondan sonra isə Bakıya yaxın qəzalarda: Şamaxıda, Qubada, Xaçmazda və digər qəzalarda

törətdikləri tüpk soyqırımı, N. Nərimanovun qeyd etdiyi kimi «böyük millət qırğını» Andronik Ozanyanın, Dronun və başqa daşnak başkəsənlərinin keçmiş İrəvan quberniyasının türklər yaşıyan ərazilərdə, Göyçə mahalında, Vedibasarda, Zəngəzurda, Şərur-Dərələyəz Mahalında, Dağlıq Qarabağda törətdikləri vəhşiliklərin ma-hiyyətini Avropa dövlətlərinə təhrif olunmuş şəkildə çatdırmaları bu canilərin cəzasız qalmasına, əksinə türklərin ermənilərə qarşı vəhşi, cəllad başkəsən obrazının yaranmasına səbəb olurdu. Onların təbliğat maşını və fitnə mexanizmi çox intensiv işləyirdi.

Buna cavab olaraq Azərbaycan hökuməti də bəzi tədbirlər görmüş oldu. Ermənilərin Qafqazda müsəlmanların qanına susmasını dünya ictimaiyyətinin gözündə ifşa etmək, müsəlmanlara qarşı törətdikləri soyğunçuluğu, qətləri, qarətləri soyqırımını dünyaya yaymaq məqsədilə Azərbaycan hökumətinin Xarici İşlər Nazirinin təşəbbüsü ilə 1918-ci ilin iyul ayının 15-də Fövqəladə İstintaq Komissiyası ya-radılması barədə qərar qəbul edildi. Fövqəladə İstintaq Komissiyasının sədri vəzifəsinə hüquqşünas Ələkbər bəy Xasməmmədov təyin edildi. Bu komissiya aşağıdakı vəzifələri araşdırmalı idi:

1. Bütün zorakılıq hallarının qeydiyyatını aparmaq.
2. Bu zorakılığın törədildiyi şəraiti aydınlaşdırılmalı.
3. Günahkarları və dəyən zərərin həcmi müəyyən etməli.

Komissiyanın işi başlıca Avropa dillərində (rus, fransız, alman, türk) çap edilməli və geniş yayılmalı idi. Komissiya çox fəal işə başladı. Yu-xarıda müsəlmanların yaşadığı bölgələrdə və Mahallarda ermənilərin törətdikləri cinayətləri diqqətlə araşdırdı. Kifayət qədər sənəd toplandı. Ko-missiya öz işini cümhuriyyətin süqutuna qədər tam yekunlaşdırma bilmədi.

Bununla belə komissiyanın topladığı istintaq materialı ermənilərin vəhşiliyini, cinayətlərini bütün dünyaya sübut etmək üçün tutarlı tarixi sənədlərdir.

İstintaq Komissiyasının topladığı sənədləri, materialları Avropa öl-kələri dillərində dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq üçün Xarici İşlər Na-zirliyinin nəzdində xüsusi təbliğat bölməsi yaradıldı. Təbii ki, bu təbliğatın Paris Sülh Konfransının qəbul edəcəyi qərarlara təsiri olmalı idi və oldu.

Xüsusi təbliğat şöbəsinin yaradılması haqqında qərar deyilirdi: «Bütün Avropa və Amerika erməni qırğımları deyilən hadisəni bilir. Amma heç olmasa onu bilmir ki, məsələn İrəvan quberniyasının cənub hissəsində yüzlərlə müsəlman kəndi dağıdılmış 150 min müsəlman qaçqın və Azər-baycan ərazisində evsiz-eşiksiz, ac-susuz sərgərdan dolanır. Bu kəndləri kim yandırıb, camaatı kim doğma yurdundan didərgin salıb».

1918-ci ilin oktyabrında Qarabağda və Zəngəzurda asayiş bərpa edildikdən sonra, erməni məsələsinin həllində dönüş yarandı. Bölgədə dövlət orqanlarının yenidən qurulmasına və gücləndirilməsinə başlandı.

Antantanın dünya müharibəsində qələbəsi və «Mudros» müqaviləsinin imzalanmasının ermənilər sevinclə qarşıladı. Onların fikrincə, məq-sədlərinə çatmaları üçün illərlə arzu etdikləri gün gəlib çatdı. Böyük Ermə-nistan yaratmaq xülyası onların dövlət siyasətinə çevrildi. Vaxtilə özlərinin şübhə ilə yanaşdığı (Borçalı, Qarabağ, Naxçıvan, Şərur, Sürməni, Qazax, Axalkələk və s.) əraziləri mübahisəli torpaq hesab etdikləri halda indi tərtib etdikləri xəritələrdə həmin bölgələr xalis Ermənistan əraziləri kimi gös-tərilirdi. Hətta həyasızlıqla həmin xəritə-lahiyələri Paris sülh konfransına təqdim edirdilər. Məsələn:

1. Bütün İrəvan Quberniyası- Naxçıvan, Ordubad, Şərur, Sürməli ilə birlikdə.
2. Bütün Qars rayonu- Batumdan Sürməliyə qədər.
3. Tiflis Quberniyasının Xetli Hissəsi: Axalkələk mahalının iki na-hiyyəsi. Batum və Qori ətrafının bir hissəsi, Borçalı mahalının qərb hissəsi.

4. Gəncə quberniyasının Xeyli hissəsi. Qazax mahalının cənub hissəsi. Cavanşir mahalının cənubi qərb hissəsi. Şuşa qəzasının Ağdama qədar şimal hissəsi. Cəbrayılın xeyli hissəsi. Zəngəzur mahalı bütünlüklə.

Erməni quldur dəstələri İslam ordusu Qafqazı tərk etdikdən sonra, türklərin yaşadığı ərazilərdə görünməmiş vəhşiliklər törədirdilər. Təkcə 1919-cu ilin son iki ayında Eçmiadzin qəzasında 62 müsəlman kəndi, Sürməlidə 34 kəndi, Zəngibasar istisna olmaqla İrəvan mahalındakı müsəlman kəndlərinin hamısı darmadağın edilmişdi.

Erməni qoşunlarının hücumunun ikinci istiqaməti Göycə bölgəsi idi.

Andronik Özanyan 1919-cu ilin sonlarında beşminlik ordu ilə yenidən Zəngəzura, Qarabağda və türklərin yaşadığı digər bölgələrdə kəndləri kütləvi şəkildə yandırır, əhalisini qətlə yetirir və etnik təmizləmə işini da-vam etdirirdi. Belə hərəkətlərin qarşısını dayandırmaq Azərbaycan hökuməti Tomsondan xahiş etdi. Noyabrın sonunda və dekabrın əvvəlində Tomson Gəncə və Qazax mahallarında olan erməni hərbi dəstələrinin başçılarına teleqram göndərərək tələb etdi ki, «Onda olan məlumata görə, ermənilər Gəncə və Qazax mahallarında qarətlə məşğuldurlar. Bütün ermənilərə öz yerlərində sakit dayanmaq əmr edir. Əgər əmrə tabe olmasalar, töküləcək qanlar üçün məsuliyyət daşıyacaqlar». Generalın bu müraciətindən sonra Andronik Qarabağ əhalisinə bəyan etdi ki, Tomsonun müraciətinə cavab olaraq, Şuşa hücumu dayandırılır.

Tomson müraciətindən sonra yerlərdə vəziyyəti öyrənmək məqsədilə Şuşaya və Gorusa öz nümayəndəsi mayor Gibbonun başçılığı ilə dekabrda nümayəndə heyəti göndərdi. Bundan əvvəl Zəngəzurdan Gəncə qubernatorunun adına vurulan teleqramda bildirilirdi ki, Zəngəzur mahalının beşdə dörd hissəsinin idarə olunması ingilislər tərəfindən Andronikə həvalə olunmuşdu. Dekabrın 8-də Kibbonun verdiyi bəyanat bunu təsdiq etdi. Tomsonun qərarına əsasən

Əkərə çayından Gorusa qədər yolların qorunması, Zəngəzurun bütün bölgələri Andronikin istifadəsində idi.

Dekabrın sonlarına yaxın Kibbonun bir məlumatında Andronikin qe-yri-nizami qoşunlarının buraxılması barədə məlumat verilirdi. Ümumiyyətlə bu dövrdə Andronikin quldur dəstələrinə münasibət məsələsinə dair bir-birini təkzib edən xəbərlərə təsadüf edilirdi.

Xüsusilə Zəngəzurun idarəsinin Andronikə verilməsi barədə xəbər həm yerli əhali, həm də Bakıdakı ictimai –siyasi dairələrdə narazılıq yaratdı.

Lakin Fətəli xan Xoyski parlamentdə çıxış edərək, bu məlumatın er-mənilərin şaiyəsindən başqa bir şey olmadığını bildirdi.

Ermənilərin azğınlığının qarşısını dayandırmaq mümkün olmurdu. Qarabağda bu təhlükənin qarşısını almaq üçün 1919-cu ilin yanvarında Daxili İşlər Naziri X.Xasməmmədovun təklifi ilə Şuşa, Zəngəzur, Cavanşir və Cəbrayıl qəzalarını əhatə edən və mərkəzi Şuşada olmaqla yeni müv-vəqqəti general qubernatorluğun yaradılması təklifini verdi. Nazirin təklifinə görə valiyə (general qubernatora) geniş hüquqlar verilməli idi. Bu ərazidə olan bütün orqanlar və məmurlar valiyə tabe olmalı. Vali qarşısında erməni hökuməti ilə mübarizə və onun ləğvi, asayişin tamamilə bərqərar olması, qaçqınların və yerli əhalinin ərzaqla təmin edilməsi, vəziyyət dü-zəldikdən sonra qaçqınların öz əvvəlki evlərinə qaytarılmasını təşkil etmək vəzifələri nəzərdə tutulurdu. Həmçinin lahiyədə valinin yanında məşvərətçi səslə hərbi, ərzaq, sosial-yardım və Səhiyyə Nazirliyinin nümayəndələrindən ibarət xüsusi Şuranın olması tövsiyə edilirdi.

1919-cu il yanvarın 29-da Nazirlər kabinetində valiliyin yaradılması məsələsi müzakirə edildi və bu barədə qərar qəbul olundu. Bu vaxtanan Qarabağda və Zəngəzura erməni quldurlarına qarşı mübarizədə böyük rəşadət göstərmiş, onların qəniminə çevrilmiş, böyük nüfuz sahibi

olan Xosrov bəy Sülطانov vali təyin edildi. (O, 1879-cu ildə Laçın rayonunda doğulmuşdu. Gəncə klassik gimnaziyasını bitirdikdən sonra Odessa Un-iversitetinin pediatriya fakültəsini bitirmişdi. 1917-ci ildə müsavət par-tiyasına daxil olmuşdu. Zaqafqaziya Seyminin üzvü olmuşdu. Xalq Cüm-hüriyyəti dövründə birinci kabinetdə hərbi Nazir, ikinci və üçüncü ka-binələrdə torpaq Naziri vəzifələrini tutmuşdu. Parlamentin üzvü idi. Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra əvvəlcə Trabzonda, sonra İstanbulda yaşamışdı. 1941-ci ildə orada dünyasını dəyişmişdi.)

Hökumət valiliyin ehtiyacı üçün 5 milyon rubl büdcə ayırdı. Valiliyin sərəncamında olmaq üçün əvvəlcə 600 nəfərlik süvari dəstənin ya-radılması, sonra onların sayının 3 min nəfərə çatdırılması qeyd edilirdi.

Ermənilər xüsusi valiliyin yaradılması və onun başçısının X. Sulta-novun olması xəbərini vay-şivənlə qarşılıdı. Ermənistan hökuməti Azər-baycana Nota göndərərək bu qərarı tanımayacağını bildirdi. Təbii ki, Azər-baycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici İşlər Nazirliyi Ermənistanın Notasını Azərbaycanın daxili işlərinə qarışmaq kimi qiymətləndirdi.

Ermənilərin etirazına baxmayaraq general Tomson Azərbaycan hökumətinin valilik yaratmaq bərədəki tədbirini dəstəklədi və bəyəndi. Hətta Tomson aprelin 3-də rəsmi şəkildə X. Sultanovu vali kimi tanıdığını bəyan etdi. Erməniləri bundan bətər qəzəbləndirən generalın Andronikin Zəngəzurdan çıxarmaq haqqında qərarı oldu. Andronik 1300 nəfərlik pi-yada və süvari ilə Yevlağa gəlib, oradan qatarla İrəvana getməli idi. Lakin vəziyyət dəyişdi. O, hərbi dəstələrini buraxaraq aprelin əvvəlində İrəvana, oradan da xaricə getdi. (1927-ci ildə ABŞ-da öldü)

Bununla belə Tomson Qarabağ və və Zəngəzur məsələsinin bir dəfəlik həllinə nail olurdu. Avropa dövlətlərinin erməni məsələsindəki ikili standart siyasətinin davam etdirirdi. Burada bir dəfəlik əmin- amanlığın

yarınmasına, məsələnin Azərbaycan hökumətinin öz nəzarətində qal-masına imkan verilmirdi. General öz ölkəsinin fikrini ifadə edərək bildirirdi ki, bu ərazi iddiaları məsələsi, Paris sülh konfransında həll edilməlidir. Ona görə də heç bir radikal tədbirə ehtiyac yoxdur. Tomson bu gizli planını Ermənistan respublikası Nazirlər Şurasının 1919-cu il 28 mart tarixli qapalı iclasında açıqlaması və xahiş etmişdir ki bu sirr binadan kənara çıx-mayacaqdı. Əslində Antanta dövlətləri və İngiltərənin o vaxtı ki, Xarici İşlər Naziri Pord Korzon böyük Ermənistan dövlətinin yaradılması ideyasının tərəfdarlarından biri idi. Halbuki, tarixi reallıq, xüsusilə Paris Sülh Konfransında aparıcı dövlət xadimləri, İngiltərənin baş Naziri L.Corc və İta-liyanın baş Naziri Françesko Humnu kimi obyektiv fikirli dövlət xadim-lərinin düzgün siyasəti nəticəsində ermənilər öz axmaq məqsədlərinə nə Paris Sülh Konfransında, nə də onu davamı kimi London və San-Remo konfranslarında nail ola bilmədilər.

Ermənistan hökumətinin yuxarıda adı çəkilən iclasında Tomsonun belə ingilissayağı hərəkət etməsinin bir səbəbi də müharibə dövründə Antantaya xidmət göstərmiş erməniləri bir növ sakitləşdirmək və ümidl-ərinin itirilməsi və onlarda Qarabağ ermənilərinin təhlükəsizliyinin təmin ediləcəyi inamı idi.

Ermənistan hökuməti inandırırdı ki, Azərbaycan qoşunu Ağdam və Xankəndindən o tərəfə keçməyəcəkdə.

Vali Sultanov onun təlimatlarından kənara çıxsa, ingilis generalına cavab verməli olacaqdı. Buna baxmayaraq Ermənistan hökumətinin başçısı Xatısov bildirdi ki, «Qarabağa münasibət məsələsində öz möv-qeyində qalırlar».

General Tomson qayda-qanunu qorumaq, açıqla mübarizə aparmaq, qaçqınları yerləşdirmək, onların Yevlaxdan ərzaqla təmin olunmasını təşkil etmək məqsədilə mayor Mak-Mozenin başçılığı ilə Şuşada ingilis nü-mayəndəliyi yaratdı. Ona bildirdi ki, Qarabağ və Zəngəzurun Paris Sülh Konfransının qərarınadək nə Azərbaycan, nə də

Ermənistan hökumətinə tabe olmadığını izah etməli idi. Güc mövqeyindən çıxış edən tərəfə Tomsonun kəskin reaksiyası ilə qarşılaşacağını bildirməli idi. Vali quberniyada baş verən hər hansı bir hadisənin qarşısını almaqda güc tətbiq etməkdən çəkinməli idi. Cənubi iddialarının qaldırılmasının qarşısı dərhal alınmalı idi. Belə işlərdə nümayəndəlik valiyə köməklik göstərməli idi.

Qarabağ general-qubernatorluğunun rəsmən yaranmasına baxma-yaraq ermənilər pozuculuq işlərini davam etdirirdilər.

1919-cu ilin yanvar- fevral aylarında Qarabağda və Zəngəzurdə ingilis nümayəndəliyinin gözləri qarşısında əsgər toplamaqla məşğul idilər. Hətta erməni Milli şurası 1919-cu il aprelin 23-də Qarabağ ermənilərinin V qu-rultayı Tomsonun nümayəndəsi Şatelvorunun iştirak etdiyi halda Valiliyin ləğv edilməsi barədə qərar qəbul etdi.

Vali Sultanov, öz vəzifəsini yerinə yetirərkən həm ermənilərin, həm də onların, hamısı ingilislərin güclü müqaviməti ilə qarşılaşırdı. Belə çətin şəraitdə o, xeyli iş görə bildi. Yevlax-Şuşa yolunun açılmasına və onun təhlükəsizliyinə nail ola bildi. Qarabağın Azərbaycanın qəzaları ilə gediş-gəlişni təmin etdi. O, bu uğurlarına şəxsi nüfuzu, cəsarəti, igidliyi və diplomatik təcrübəsi sayəsində nail ola bilirdi.

Zaqafqaziya respublikaları arasında yaranmış kəskin qarşıdurma vəziyyətini müzakirə etmək üçün 1919-cu il aprelin 25-də Tiflisdə Zaqaf-qaziya ölkələri konfransı (Dağlılar İttifaqı respublikasının iştirakı ilə) çağırıldı.

Azərbaycan türklərinin Zaqafqaziyada gücləndirilməsindən va-himələnən ingilis komandalığı ermənilərin fitnəsi ilə cənub-qərbi Qafqaz Demokratik Respublikasının möhkəmlənməsinin qarşısını aldı. 1919-cu ilin aprel ayında onun qanuni yolla seçilmiş parlamenti buraxıldı. Nazirlər Şurası sədrini həbs edib, Malta adasına sürgünə göndərdilər.

Qars və ətrafının ərazisi ermənilərin və gürcülərin təcavüzünə məruz qaldı.

Tiflis konfransında müzakirə olunan əsas məsələ ərazi-sərhəd məsələsi idi. Konfransda hər respublikadan bir nəfər olmaqla ərazi komissiyası yaradıldı. Azərbaycan nümayəndəsi məsələ ilə əlaqədar öz prinsipal təkliflərini verdi.

Lakin beynəlxalq vəziyyətin 1919-cu ilin sentyabrında kəskinləşməsi ilə əlaqədar konfrans öz işini dayandırmağa məcbur oldu. Vəziyyəti kəskinləşdirən amillərdən biri Denikin ordusunun Dağıstan üzərinə hücumu və cənuba doğru irəliləməsi ilə Azərbaycan və Gürcüstan respublikaları üçün təhlükə yaratması idi.

Yaxınlaşmaqda olan təhlükəni zərərsizləşdirmək üçün təcili müdafiə tədbiri görmək zəruri idi. Ləngimək olmazdı. Ona görə də 1919-cu il iyunun 27-də Azərbaycan və Gürcüstan arasında «hərbi-müdafiə paktı» imzalandı. Paktın 4-cü bəndində deyilirdi. «Azərbaycanla Gürcüstan arasındakı sərhəd məsələsi müqavilə və arbitrat yolu ilə həll ediləcəkdir. Münaqişənin yeri deyil»

Paktın 10-cu bəndində Ermənistanın iki həftə ərzində bu paktı qoşulması nəzərdə tutulurdu. Ermənistan nəinki bu paktı qoşulmadı, əksinə Denikinlə əvvəldən mövcud olan əlaqələrindən Azərbaycana və Gürcüstana qarşı ərazi iddialarını öz xeyrinə istifadə etmək istədi.

Erməni nümayəndələri Denikinə qarargahına ayaq açdılar. Ermənilər əvvəlcə oraya polkovnik Vlasovu göndərdilər. O, şimali Qafqazdakı çağırış yaşlı erməni gənclərini öz vətənlərinə – Ermənistana göndərməyi xahiş etdi. Denikin qarargahı İrəvanda vəziyyəti öyrənmək üçün oraya nümayəndə göndərdi. Məlum oldu ki, ermənilər Vlasovdan üz döndərərək ingilislər və amerikalılarla iş birliyi yaratmaq istəyirlər.

Denikin etiraf etmişdi ki, gözləmədiyi bu xəbər onu sarsıtmışdı. Eyni vaxtda müxtəlif paytaxtlarda gizli sövdələşmələr aparən ermənilər öz nümayəndələri Siqatelyanı,

Denikinlə danışığa göndərdilər. Daşın Siqatelyanı Denikini inandırmağı çalışdırdı ki, xaricdən ona olan güclü təzyiqlərə görə Ermənistan özünü Rusiya tərəfdarı kimi göstərə bilmir. Onun dediklərinə aldanan general erməni rəğbət bəslədiyini bildirdi. Ermənistanla Denikin arasında gizli sazişdə imzalandı. Bundan sonra, 1919-cu ilin iyulunda Denikin Batum və İrəvan yolu ilə Ermənistana bir neçə milyon patron və silah göndərdi.

Azərbaycanın İrəvandakı diplomatik nümayəndəsi Təkiniski iyulun 7-də Bakıya göndərdiyi məlumatda ermənilərin könüllü ordusunun uğurlarına sevindiklərini və tezliklə Bakını tutacaqlarına əmin olduqlarını bildirirdi. Könüllü ordunun qələbəsinə inanan ermənilər Qarabağ və Dilican istiqamətinə qoşun toplayır və bu ölgələrdə təcavüzkar-təhrikçi hərəkətlərini genişləndirirdilər. Üstəlik Zəngəzurda və Qarabağda ingilislər ermənilərə qarşı zor tətəbiq olunmasına icazə verməyəcəyini bildirirdi. Qarabağda, Zəngəzurda erməni silahlı dəstələrinin toplanması, təhlükənin gündəngünə artması Azərbaycan hökumətini təsirli tədbirlər görməyə məcbur edirdi. İlk növbədə Azərbaycan hökumətinin başçısı müdafiə Nazirinə göstəriş verdi ki, Vali X. Sultanovun sərəncamına 2 min nizami qoşun versin.

İngilis qoşunlarının 1919-cu ilin avqustunda Zaqafqazıyanı, Azər-baycanı tərk etməsi və milli ordu hissəsinin xeyli hissəsinin Qarabağda yerləşdirilməsi erməniləri bir qədər qorxutdu və yumşaldı. Onlar Paris Sülh Konfransının qərarına qədər Azərbaycanın Qarabağ üzərindəki hakimiyətini tanımağa razı oldular.

Antanta ittifaqının digər üzvləri kimi ABŞ –da Qafqaz mandatına namizəd idi. ABŞ-ın Qara dəniz boğazları, İstanbul və Qafqaz mandatını qəbul etməyə marağı yüksək idi. 1919-cu ilin iyunun 5-də Avropa Ali Şurası tərəfindən amerikalı polkovnik Vilyam Haskel Ermənistana ali komissar təyin edildi. O, eyni zamanda, Yaxın Şərqi Amerika yrdımı komitəsinin sədri idi. Həmin komitənin Bakıda və Şuşada da

bölmələri açılmalı idi. 1919-cu ilin yayında Haskel Qafqazdakı iqtisadçılara, İrəvana gəldi. Dərhal bildirdi ki, «Ermənistanı və erməniləri qorumağa gəlmişdir.»

Ermənilər onun vasitəsilə Gürcüstana və Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları irəli sürdü. Təkcə Qarabağı və Zəngəzuru deyil, Naxçıvanı, Şərur və Dərələyzidə ələ keçirmək məsələsi qaldırdılar.

B.Haçkem 1919-cu il avqustun 28-də Bakıya gəldi. Baş nazir H. Yusifbəyli və Xarici İşlər Naziri M.Y.Cəfərovlə görüşdü. O, ərazi məsələləri ilə əlaqədar planını sentyabrın 1-də bildirdi. O, Qarabağı və Zəngəzuru Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi hesab etdi. İrəvanın cənubunda Naxçıvan və Şərur Dərələyzidə neytral zona yaratmağı təklif etdi. Orada Amerikanın idarəsində general-qubernatorluq yaradılmalı idi. Haskelin 20 bənddən ibarət bu məklif ləhiyəsi ermənilərin xeyrinə idi. Naxçıvanın və Şərur –Dərələyzinin ayrılması demək idi.

Oradan demək olar ki, Yaxın Şərqi və Qafqaza nəzarət etmək nə-zərdə tutulurdu. Ermənilər bu təklifə böyük ümidlə baxırdı. Əslində Naxçıvan qəzasında əhalinin 62,5%-i, Şərur–Dərələyzidə 72,3%-i, Sürməlidə 68%-i azərbaycanlı idi.

Parisdəki Azərbaycan nümayəndəliyi sülh konfransının adına vurduğu etiraz Notasında Naxçıvan, Şərur–Dərələyz, Sürməli qəzalarının və İrəvan qəzasının bir hissəsinin idarəçiliyinin Azərbaycan respublikasının əlində saxlanılmasını tələb etdi. Nəzərdə tutulan general-qubernatorluq yaradılarsa, orda olan Azərbaycan və erməni qoşunları geri çağırılmalı idi. Oktyabrın 4-də ADR-nin Xarici İşlər Naziri bildirdi ki, bu ərazilər Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi hesab edilməklə ola bilər. ADR Vilyam Haskelin ləhiyəsinə 12 bənddən ibarət öz təkliflərini təqdim etdi. Lakin bu təkliflərin heç birisi qəbul edilmədi. Naxçıvan, Şərur–Dərələyz, Sürməli, Vədi əhalisi özlərini erməni silahlı qüvvələrinin hücumlarından qorumağa qadir idi. 1919-cu ilin

iyul ayında Vedyə hücum edən ermənilərdən 200 nəfəri öldürülmüş, onlardan 2 top, 8 pulemyot müsadirə edilmişdi.

Neytral general-qubernatorluq ideyası ortaya çıxan kimi bu bölgələrin müsəlman əhalisinin həyəcanı başladı. Əhali qətiyyətlə etiraz etdi.

Oktyabrın ortalarından Haskelin müavini Ceyms Rey və ondan iki həftə əvvəl mayor Doyl Bakıya gəldi. Onların general-qubernatorluq yaradılmasına hökumət tərəfindən razılıq verilməsi təklifləri rədd edildi. Haskelin bütün cəhdlərinə baxmayaraq Haskel və müavini Delli anladılar ki, Naxçıvanı və Şərur Dərələyəzi Azərbaycandan ayırmaq mümkün deyildi. ABŞ-ın Zaqafqaziya mandatı almaq niyyətinə İngiltərə, Fransa və İtaliya mane oldu. B. Haskelin qubernatorluq yaratmaq barədəki planı baş tutmadı.

Qarabağın və Zəngəzuru erməni silahlı quldur dəstələrindən qorumaq üçün oktyabr ayında hökumət tərəfindən xalq qoşununun təşkilinə başlanıldı. Bu qoşunda hərbi xidmət iki il olmalı idi. Piyada hissəsinə çağırılan gənc özü ilə paltar, silah, hərbi sursat gətirməli idi. Süvari hissəyə gələn gənc bunlardan əlavə at da gətirməli idi. Hərbi ləvazimat onu göndərən kənd əhalisinin hesabına ödənilirdi. Əsgərə aylıq maaş verilirdi. Əsgərin və onun atının saxlanması xəzinənin hesabına idi. Xalq qoşununun təşkilinə və təliminə türk zabitləri də cəlb edilmişdi. Azərbaycanla xalq qoşununun yaradılmasından vahiməyə düşən ermənilər heç olmasa Zəngəzurda qalmaq üçün oraya yeni hərbi hissələr gətirdi. 1919-cu ilin oktyabr ayında polkovnik Cavad Şıxlinskini komandanlığı altında daşnak quldur dəstələrini cəzalandırmaq üçün Zəngəzura qoşun göndərildi. Hərbi əməliyyat başlanıldı. Döyüşlər bir aydan artıq davam etdi. Milli ordunun zərbələrinə davam gətirə bilməyən ermənilər Gürcüstan hökumətinin başçısına və buradakı ingilis nümayəndələri Uordrona, Peyə müraciət edərək vasitəçilik edib, Azərbaycanla sülh bağlamağa çalışdılar.

Noyabrın 20-də saziş imzalandı. Bundan bir neçə gün sonra ermənilər atəşkəsi pozdular. Erməni silahlı qüvvələri Zəngəzurda bir neçə müsəlman kəndini dağıtdı. Dərələyəz bölgəsində 300 kişini öldürdü və 30 qadını əsir götürdü. ADR-nin Xarici İşlər Naziri bu hadisə ilə əlaqədar 1919-cu ilin noyabrın 29-da Ermənistanı etiraz Notası göndərdi. Dekabrın 14-də Bakıda Azərbaycanla Ermənistan arasında yeni danışıqlar başlandı. Danışıqlarda Azərbaycan tərəfindən F.Xoyski, M.H. Hacımski, M. Vəkilov iştirak edirdi. Gündəlikdə ərazi torpaq məsələsi, qaçqınlar məsələsi, konsul agentliyinin yaradılması və s. vadi.

1920-ci ilin yanvarın 11-də Paris Sülh Konfransı Azərbaycanın Qarabağ üzərindəki hakimiyyətini rəsmən tanıdı. Bundan pərt olan ermənilər zor gücünə vəziyyəti öz xeyrinə dəyişməyə çalışdılar.

Eyni vaxtda erməni qoşunu aşağıdakı istiqamətlərdə hücumu gir-dilər: Qazax, Zəngəzur və Zəngibasarda daha böyük qüvvə ilə hücum keçən düşmən Zəngəzurda 40 kəndi yandırdı. Minlərlə insan qətlə yetirildi. 10 mindən artıq əhali öz yurdundan qaçqın düşdü.

Erməni ordusu dinc əhalini qırmaqda davam edirdi. Azərbaycan hökuməti Denikin təhlükəsinin kəskinliyinə baxmayaraq 1920-ci ilin fevralında şimal sərhədindən Qarabağa qoşun hissələri göndərməyə məcbur oldu. Azərbaycan ordusu Zəngəzurda və Qazaxın dağlıq hissəsində erməni quldurlarının hücumunun qarşısını aldı. Düşmən geri oturdu.

Ermənilər Denikin könüllərinin məğlubiyyətindən sonra ağasız, himayəsiz, dəstəksiz yaşaya bilmədiklərindən indidə bolşevik Rusiyası ilə əlaqəyə girdilər. Denikin təhlükəsini on birinci ordunun təhlükəsi ilə əvəz etdi. Bolşeviklərlə gizli sazişə əsasən ermənilər onbirinci ordunun cənuba-Azərbaycana müqavimətsiz hücumuna şərait yaratmaq məqsədilə 1920-ci ilin martında Novruz bayramı günlərində gecə vaxtı qəflətən Xankəndi qarnizonuna hücum etdi. Milli

ordunun 16 zabiti və əsgəri məhv etdi. General Kazım Mirzə Qacarın komandanlığı ilə müdafiə təşkil edildi. Düşmən Xankəndindən kənara atıldı.

Düşmən yenidən hücumu keçərək Əsgəran qalasını ələ keçirdi. General Həbib bəy Səlimovun komandanlığı ilə milli ordunun əsgərləri aprelin əvvəllərində hücumu keçərək Əskəranı və Şuşanı azad etdi. Düşməne layiqincə dərs verdi. (Bu barədə başqa paragrafda ətraflı məlumat veriləcəkdi.)

Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyət göstərdiyi 23 ay müddətində Azərbaycan –Ermənistan münasibətləri sabitləşmə bilmədi. Ərazi iddiaları və sərhəd məsələsini həll etmək mümkün olmadı. Avropa dövlətləri və Rusiyanın Himayəsi və dəstəyi erməniləri bir dəfəlik yerində oturtmaq problem olaraq qaldı.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN GÜRCÜSTANLA ƏRAZİ MÜNAQİŞƏLƏRİNİ DİNC YOLLA HƏLL ETMƏK CƏHDLƏRİ, HƏRBİ-SİYASİ ƏLAQƏLƏRİ

İmperiyanın müstəmləkə əsarətindən xilas olmaqda ümumi mənafeləri bir olsa da, ərazi və sərhəd maraqları Zaqafqaziya respublikalarını və federasiyası dövründə onların mənafe və maraqları birləşmə bilmədi. Bu ziddiyyətlər həmin birliyin uzun müddət yaşaya bilməsinə imkan vermədi.

Ona görə də sərhəd məsələsi və bir-birinə qarşı ərazi ideyaları 1918-ci ilin mayın sonlarında müstəqil demokratik respublikalar yarandıqdan dərhal sonra ciddi münaqişələrə çevrildi. 1918-ci il iyunun 5-də Gürcüstan hökumətinin iclasında Sığnax və Tiflis qəzalarının sərhədlərində əraziləri müəyyən etməzdən əvvəl oraya qoşun yeridilməsi barədə qərar qəbul edildi. 1918-ci il mayın 25-də Almaniya ilə Gürcüstan arasında hərbi-siyasi səziş imzalanmışdı. Almaniya öz müttəfiqinə hərbi yardım göstərməyi öhdəsinə götürmüşdü. Ona görə də alman hərbi dəstələrinin iştirakı ilə Borçalıya gürcü qoşunu yeridildi. Həmin qoşuna göstəriş verilmişdi ki, Poylu körpüsünə qədər dəmir yolu boyunca əraziləri ələ keçirsinlər. Hərbi hissələrin yardımı ilə gürcü məmurları burada öz idarələrini qurur, əhalidə olan taxılı müsadirə edir, əhalini incidərək öz doğma yurd-yuvalarını tərk etməyə məcbur edirdilər. Ermənilərin Zəngəzura, İrəvan quberniyası ərazisində, Göyçə mahalında, Zəngibasarda, Şərur-Dərələyəzdə, Qarabağda törətdikləri vəhşilikləri, zorakılıqları gürcülər də burada müsəlmanların yaşadığı bölgələrdə davam etdirirdi.

Türk əhalisi bu zorakılığın qarşısını almaq üçün Azərbaycan hökumətinə müraciət edirdi. Həmçinin, Borçalıda günahsız dinc əhaliyə qarşı törədilmiş cinayətləri araşdırmaq üçün xüsusi təhqiqat komissiyasının yaradılmasını və əhalini qorumaq üçün qoşun hissəsi göndərməyi xahiş edirdilər.

Borçalıda yaşayan əhalinin böyük əksəriyyəti türklər idi. 1886-cı ilin statistikasına görə bölgədə yaşayan 19 min sakindən 12,3 min türk, 6,7 min erməni, yalnız bir nəfəri gürcü idi. Başqa bir məntəqədə (Trialet məntəqəsində) yaşayan 40 min nəfərə yaxın əhalinin 9 mini türk, 3,5 mini gürcü, 17 mini başqa xalqların nümayəndəsi idi. Bütövlükdə Borçalı mahalında yaşayan 101 min nəfərdən 33, 5 mini türk, 4 mini gürcü, 38 mini erməni və başqaları idi. Ümumiyyətlə, XX əsrin əvvəllərində Borçalı mahalının əhalisi milli tərkibinə görə üç etnik zonaya bölünürdü. Orta hissəsində türklər, cənub hissəsində ermənilər üstünlüyə malik idilər.

1886-cı ilin statistikasına əsasən keçmiş Gəncə quberniyasına bitişik olan Qarayazı nahiyəsində yaşayan cəmi 5 min əhalinin 4,7 mini (94%-i) türklər, cəmi 120 nəfəri gürcülər idi.

Xalq cümhuriyyətinin Xarici İşlər Nazirliyinin statistik materialları əsasında hesablayıcı məlumatlara görə, 1909-cu ildə Sığna ərazisində yaşayan 6,7 min əhalinin hamısı, Qarayazı nahiyəsində yaşayanların 89%-i (8,3 mini) müsəlmanlar idi. Borçalıda yaşayan türklərin müraciətinə cavab olaraq AXC-nin xarici işlər naziri M.H.Hacinski 1918-ci il iyunun 14-də gürcüstanlı həmkarına məktubla müraciət etdi. Borçalı qəzasının hüduqlarından qoşun hissələrini çıxarmağı, Azərbaycan ərazisinin yuxarıda qeyd olunan hissələrinin tutulması haqqında sərəncamı ləğv etmək üçün təcili tədbirlər görməyi təkidlə tələb etdi.

İyunun 17-də Gürcüstanın Xarici İşlər Nazirliyi cavab məktubu göndərdi. Orada deyilirdi: «... Borçalı qəzası həmişə Gürcüstan ərazisinin tərkibində olub. Mübahisə şübhələrin obyektinə çevrilməyib. Bu qəza əvvəllər də yekcins etnik vahid hesab edilməyib. Eynilə Gürcüstanın şərq sərhədi də mübahisə doğurmur». Məktubun sonunda arzu edilirdi ki, Azərbaycan hökuməti Gürcüstanın daxili işlərinə qarışmasın və əsrlər boyu davam edən mehriban qonşuluq münasibətlərini davam etdirməsin.

M.H.Hacinski iyunun 22-də yeni məktubla müraciət edərək sərhəd məsələsini həll etmək üçün Gürcüstan-Azərbaycan nümayəndələrindən ibarət komissiyanın yaradılmasını təklif etdi. Lakin gürcülər qarışıq komissiyanın yaradılmasını istəmir, Tiflis quberniyası ərazisinin qeyd-şərtsiz Gürcüstan ərazisi olduğunu israr edirdilər.

Borçalı mahalına soxulmuş gürcü-almən hərbi hissələri əhalidə olan taxılı qarət edir, silahlı toqquşmalar törədir, əhalini öz yurd-yuvasını qoyub qaçmağa məcbur edirdi. Eyni zamanda, Qarayazıdakı Azərbaycan korpusunun əsgərləri də təzyiqlərə baxmayaraq, gürcülərin planını pozurdu. İki respublika arasında münasibətlər kəskinləşirdi.

Şıxlı kəndinin əhalisi ilə gürcü hərbiçiləri arasında silahlı toqquşmadan və gürcü hərbiçilərinin oradan qovulmasından sonra Gürcüstan hökuməti 1918-ci il iyulun 20-də Azərbaycana nota verdi. Orada tələb edilirdi ki, «24 saat ərzində Qarayazıdakı vəhşi diviziyanın dəstəsi çıxarılmasa, Gürcüstan hərbi qüvvələri vasitəsilə tərk-silah ediləcəkdir».

Azərbaycan hökuməti konflikti dərinləşdirməməyi qərara aldı. Bununla belə öz inadından da dönmədi. İyunun 23-də Azərbaycan Gürcüstana cavab notası göndərdi. Orada bildirilirdi ki, «iki respublika arasında sərhədlər məsələsi həll edilməmişdir. Biz məsələni həll etmək üçün beynəlxalq komissiya yaradılmasını təklif etmişik. Həmin komissiyanın işinin nəticəsində həmin ərazi Gürcüstan ərazisinə düşsə, onda Azərbaycan hökuməti oradakı hərbi hissələrini ləngimədən geri çağıracaq».

Almaniyanın Qafqazdakı nümayəndəsi general Fon-Kross münaqişənin həllində öz vasitəçiliyini təklif etdi. O, gürcüləri beynəlxalq arbitraj komissiyasının yaradılmasına razı sala bildi. Azərbaycan hökuməti Qarayazıda təkə alman hərbi hissələri deyil, eyni zamanda, türk qoşun hissələrinin də yerləşdirilməsi şərti ilə general Fon-Krossun təklifinə razı oldu. Nuru paşa da son təklifi müdafiə etdi. Nəhayətdə Qarayazıda Azərbaycan hərbi korpusunun qalması şərti ilə

qarışıq beynəlxalq komissiyanın yaradılması barədə razılıq əldə edildi. Avqust ayında Gürcüstan hökuməti mübahisəli ərazi məsələlərini həll etmək üçün arbitraj komissiyasının yaranmasına razı oldu. Komissiyaya Azərbaycan və Gürcüstandan əlavə üçüncü bitərəf dövlətin də nümayəndəsi daxil edilməli idi. Azərbaycandan komissiyaya M.R.Vəkilov daxil idi. Bir qədər sonra ərazi məsələsinin həlli İstanbulda nəzərdə tutulan beynəlxalq konfransa keçirildi.

Gürcüstan hökuməti Borçalı mahalı ilə bərabər, Zaqatala mahalına da iddia qaldırırdı, onlar bu iddianı bir vaxtlar həmin mahalların gürcü çarlığına daxil olması ilə əsaslandırmaq istəyirdi. Əhalinin 95 faizi müsəlmanlar idi. Ona görə də hər iki mahalın müsəlman əhalisi Gürcüstan hökumətinin ədalətsiz iddialarına qarşı etirazını bildirdi.

İstanbul konqresi ərəfəsində hər dövlətin nümayəndəsi öz ölkəsinin ərazi iddialarını mətbuatda şərh edirdi. Gürcülər əlavə olaraq Göycə gölü rayonunu, Qazax və Zaqatala mahallarının da «tarixən gürcü torpaqları» olduğunu iddia edirdi. Gürcüstan nümayəndəsi M.Ə.Rəsulzadə ilə mübahisəsində bildirmişdir ki, onların iddiaları təmin edilməyə, «qan tökməli olacaqlar». Rəsulzadə cavabında qeyd etdi ki, «Nə etmək olar, əgər məcbur etsələr, qan da tökmək olar!»

1918-ci ilin oktyabr ayında dünya müharibəsində hərbi-strateji üstünlüyün Antanta İttifaqının əlinə keçməsi, Almaniya İttifaqının məğlubluğu və qaliblər qarşısında diz çökməsi, Mudros müqaviləsinə əsasən alman-türk qoşunlarının Zaqafqaziyadan çəkilməsi, onları ingilis qoşunlarının əvəz etməsi burada beynəlxalq vəziyyəti demək olar ki, kökündən dəyişdi.

Zaqafqaziyaya gəlişlərinin ilk vaxtlarında ingilislər Azərbaycana Osmanlı hökumətinin doğması və müttəfiqi kimi münasibət bəsləyirdi. Bədxahlarımız – ruslar və ermənilər Romeonu inandırmağa çalışırdılar ki, bu hökuməti xalq seçməmiş və dəstəkləmir. O, türklərin inqisabı nəticəsində

yarlanmış qurama bir şeydi. İngilislərin Gürcüstan hökumətinə də rəğbəti yox idi. Onu Almaniyanın keçmiş müttəfiqi hesab edirlər. Münasibətin belə kəskin dəyişməsində ermənilər çox mənfur rol oynadılar və elə bu səbəbə görə ermənilər ingilislərin Zaqafqaziyaya gəlməsinə hədsiz dərəcədə sevinir və öz problemlərinin tezliklə həllinə ümid bəsləyirdilər.

Mudros müqaviləsindən əvvəl hələ almanların Gürcüstanda olduqları vaxt sərhəd məsələsində Gürcüstanla tez-tez hərbi toqquşmaları baş verirdi. 1918-ci il oktyabrın 18-də Gürcüstan Ermənistanı Tiflis quberniyasının cənub hissəsini işğal etməkdə ittiham etdi.

Oktyabrın 27-də Gürcüstan hökuməti Azərbaycan, Ermənistan və Şimali Qafqaz Dağlılar respublikasının (o da 1918-ci ilin mayında öz istiqlaliyyətini qeyd etmişdi) nümayəndələrini Tiflisə konfransa dəvət etdi. Gürcülərin fikrincə, bu konfrans müharibənin sona yaxınlaşdığı şəraitdə zəruri idi. Müharibənin sonunda böyük sülh konfransında Qafqazda yaranmış yeni müstəqil dövlətlər Qafqazın marağı nöqtəyi-nəzərdən birgə fəaliyyət göstərməli idilər. Ona görə də böyük sülh konfransına qədər onlar öz aralarındakı ərazi-sərhəd məsələlərini özləri həll edib qurtarmalı idilər.

Konfransın gündəliyinə aşağıdakı məsələlər təklif edilirdi:

1. Konfransa dəvət olunan dövlətlərin istiqlaliyyətinin qarşılıqlı şəkildə tanınması.

2. Sərhəd-ərazi məsələləri də daxil olmaqla mübahisəli məsələlərin maraqlı dövlətlər arasında sazişlər yolu ilə, bu, baş tutmadıqda arbitraj vasitəsilə həll edilməsi.

3. Konfransda iştirak edən xalqların hər hansı birinin ziyanına yönəlmiş sazişə qoşulmamaq haqqında qarşılıqlı təhəddüd.

4. Qafqaz respublikalarının istiqlalının tanınması və maraqlarının qorunması məqsədilə Paris Sülh Konfransında eyni mövqedən çıxış etmək və qarşılıqlı yardım.

Konfrans başlamazdan əvvəl Ermənistanla Gürcüstan arasında bir sıra anlaşılmazlıqlar baş verdi. 1918-ci il noyabrın 10-da Gürcüstan hökuməti İrəvandakı nümayəndəsi Mdivaniyə göndərdiyi teleqrammada bildirdi ki, Ermənistan nümayəndəsinin gəlib çıxması üzündən konfransın başlanması üç gün təxirə salınır. Ermənistan hökumətindən konfransa tezliklə iki nümayəndə göndərməsini xahiş etsin.

Ermənistan hökuməti tələb etdi ki, konfransa qədər iki ölkə öz aralarında sərhad məsələsini müzakirə etsinlər və Azərbaycanın bu məsələ barədə fikrini öyrənsinlər.

Konfransın başlanması 10-15 gün təxirə salındı. Konfrans noyabrın 14-də Ermənistan nümayəndəsinin iştirakı olmadan fəaliyyətə başladı. Bu konfransda Gürcüstanı Gegeçkori və Ramişvili, Dağlılar respublikasına Vəkilov və Kotsev, Azərbaycanı Tiflisdəki diplomatik nümayəndəsi Məmməd Yusif Cəfərov təmsil edirdi. Ermənilərlə bağlı bir sıra ziddiyyətlər üzündən konfransın işi iki həftə təxirə salındı.

Tarixi ədəbiyyatlarda, xüsusən N.Nəsiblinin monoqrafiyasında Ermənistanın Qafqaz konfransında iştirak etməkdən və Gürcüstanla ərazi məsələsini ikilikdə həll etməyə çalışmasında iki səbəb göstərilir:

1. Birinci əsas səbəb onların müharibədə Antanta dövlətlərinin qələbəsinə inanmaları idi. Gözləyirdilər ki, dünya müharibəsində həmin dövlətlər göstərdikləri xidmətin müqabilində onlar «Böyük Ermənistan» dövlətini yaratmaqla ermənilərə təşəkkürlərini bildirəcəklər.

2. İkinci səbəb o idi ki, ermənilər bu konfransda sərhad məsələsində Gürcüstanla, həm də Azərbaycanla eyni vaxtda mübarizə aparmalı olacaq və azlıqda qalaraq məğlubiyyətə uğrayacaqdı. Ona görə də onlar himayə olunacaqları Paris Sülh Konfransına ümid bəsləyirdilər.

Zaqafqaziyadakı türk və alman qoşunları 1918-ci il dekabrın əvvəllərində oranı tərk etdilər. Belə bir məqamı gözləyən ermənilər Borçalı mahalının Loru nahiyəsini tutub

şimala doğru irəlilədilər. Gürcüstan qoşunu onların yolunu kəsdi.

Ermənilər özlərinə məxsusu manevr etdilər. Dekabrın 5-də xarici işlər naziri Tiqranyan bildirdi ki, «məsələ siyasi danışıq yolu ilə həll edilməyəcək, digər mübahisəli ərazi hesab edilən Axalkələyə qoşun göndərməyəcəklər. Ermənilərin fitnəsinə inanmayan Kekeçkori dekabrın 7-də cavab teleqramında bildirdi ki, yerli əhalini quldur dəstəsindən qorumaq üçün Axalkələyi tutublar. O, eyni zamanda, əsaslandırır ki, bu nə tarixi, nə də mənəvi tərəfdən heç cür mübahisəli ərazi hesab edilə bilməz».

Belə bir vaxtda ermənilər Borçalıda qiyam törətdilər. Mdivani Ermənistanın xarici işlər nazirinə teleqram göndərərək Borçalıdakı vəziyyəti müzakirə etmək üçün qarışıq komissiya yaratmağı təklif etdi. Bunun əvəzində Ermənistan hökuməti ultimatum verərək «Borçalının erməni hissəsini» tərk etməsini tələb etdi. Loru nahiyəsindəki erməni silahlı dəstələrinin komandiri Dro bildirdi ki, onun qoşunları dekabrın 14-də hücumu keçəcəkdə. Məlumat vermək məqsədilə Tiflisə getmək istərkən Qarakilsədə həbs edildi. Bu vaxt erməni qoşunu döyüşə başlamış və oradakı erməni qiyamçıları ilə birləşmişdi.

Dekabrın 15-də Tiqranyan Gürcüstanın xarici işlər naziri Kekeçkoriyə yeni bir nota göndərərək ayın 12-də gürcü qoşunlarının güclə işğal etdiyi Borçalının erməni hissəsini tərk etməyi tələb etdi. Hər iki respublikanın xarici işlər nazirləri bir-birini təqsirləndirən notalar mübadiləsi etdi. Hətta Gürcüstan bu barədə müttəfiq dövlətlərə də müraciət etdi.

Müharibə Gürcüstanın bütün bölgələrində ermənilər əleyhinə əhvali-ruhiyyəni gücləndirdi. Tiflisdə və digər şəhərlərdə yaşayan ermənilər hərbi əsir elan edildilər. On minlərlə erməni sürgünə göndərildi. Müharibədə əvvəlcə üstünlüyü ələ alan erməni qoşunu Tiflisin həndəvərinə qədər yaxınlaşa bilsə də, dekabrın 29-da Şulaver yaxınlığındakı döyüşdə darmadağın edildilər və geri çəkildilər.

Dekabrın 21-də Tiflisdəki ingilis missiyasının başçısı polkovnik **Cordana** hər iki ordunun komandanına döyüşü dayandırmığı əmr etsə də, təsiri olmadı. Dekabrın 25-də müttəfiqlər hərbi əməliyyatı hər iki tərəfdən qətiyyətlə tələb etdi. Bildirdilər ki, gürcü hökuməti nümayəndəsinin müşayiətilə fransız və ingilis zabitlərindən ibarət qarışıq komissiya əmrin icrasına nəzarət etmək üçün cəbhə xəttinə gedəcək. Barışıq şərtləri fransız, ingilis və gürcülər tərəfindən hazırlanmışdı. Və bu şərtlər ermənilərlə razılaşdırılmamışdır. Şərtə görə, Axalkələk gürcülərin əlində qalmalı, Borçalı neytrallaşdırılmalı və ingilislərin nəzarəti altına keçməli idi. Bundan məyus olan ermənilər bildirdilər ki, qərblə dostları onları satıblar. Ümitsiz vəziyyətə düşən ermənilər açıq etiraf edirdilər ki, himayədarları müttəfiqlərə ümid bəsləməsəydilər, gürcülərlə müharibəyə başlamazdılar.

Dekabrın 31-də Ermənistan Gürcüstana qarşı müharibəni dayandırdı. 1920-ci il yanvarın 9-da Tiflisdə Ermənistan-Gürcüstan sülh danışıqları başlandı. Danışıqlara ingilis zabiti başçılıq edirdi. Erməni nümayəndələri danışıq pozmağa, heç olmasa uzatmağa çalışsalar da, sədrlik edən ingilis zabiti onların bu cəhdinə imkan vermədi.

Konfransın qərarına görə:

1. Borçalıda bitərəf zona yaradıldı. Borçalı qəzası üç hissəyə bölündü. Şimal hissəsi Gürcüstana, cənub hissəsi Ermənistana, Lori hissəsi isə bitərəf sayıldı.

2. Zonanın idarə olunması ingilislərin nəzarəti ilə qarışıq komissiyaya həvalə edildi.

Azərbaycan hökuməti Borçalının taleyi həll edildiyi danışıqlara onun dəvət edilmədiyinə görə qəti etiraz etdi və bildirdi ki, konfransın qərarını tanımayacaqdı.

1919-cu il aprelin 25-də Gürcüstan hökumətinin təşəbbüsü ilə Qafqaz respublikalarının dəmir yolu nəqliyyatı, maliyyə, poçt, teleqraf və b. məsələləri müzakirə etmək üçün Tiflisdə konfrans çağırıldı. Konfransda Azərbaycan

nümayəndə heyətini baş nazir və xarici işlər naziri vəzifəsini icra edən F.Xoyksi təmsil edirdi.

Gündəlikdə təkcə sərhəd-ərazi məsələləri deyil, çox vacib məsələlər müzakirə edilirdi. Lakin iyun ayında Denikin ordusunun təhlükəsi ilə əlaqədar konfrans öz işini dayandırmalı oldu.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, könüllü ordunun Dağıstana hücumu və cənuba doğru sürətlə irəliləməsi Azərbaycan və Gürcüstan respublikaları üçün tələpəli məsələyə çevrildi, ölkə daxilindəki digər problemləri kölgədə qoydu. Təhlükəni nəzərə alan Azərbaycan və Gürcüstan hökumətləri 1919-cu il iyunun 16-da Tiflisdə «hərbi müdafiə» paktı imzalandı. Bu pakt iyunun 27-də hər iki respublikanın parlamentində təsdiq edildi. Üç il müddətinə imzalanmış hərbi-müdafiə paktına görə hər iki qonşu respublikanın istiqlaliyyətinə və ərazi bütövlüyünə hər hansı bir üçüncü dövlət tərəfindən təcavüz baş versə, müqavilədə olan tərəflər bir-birinə hərbi yardım göstərməli idi.

Hərbi paktın bəndlərində deyilirdi:

1. Müqavilədə olan dövlətlər öz üzərlərinə götürürlər ki, bir və ya iki tərəfin ərazi bütövlüyü və müstəqilliyinə hər hansı hücum və təhlükə olarsa, özlərinin bütün hərbi silahlı qüvvələri və vasitələri ilə buna qarşı çıxırlar.

2. Qonşu dövlətlərdən hansı biri əvvəlki bəndə uyğun olaraq bağlanmış hərbi əməliyyatlar zamanı sərhəd mübahisələrini silah gücünə həll etmək üçün müqavilədə olan tərəflərin birinə, yaxud hər ikisinə hücum edərsə, həmin tərəf vuruşan dövlət kimi tanınır.

3. Müqavilə ciddi müdafiə xarakteri daşıyır. Əgər tərəflərdən biri öz xüsusi təşəbbüsü ilə qabaqcadan razılaşdırılmadan müharibə elan edir, yaxud hərbi əməliyyata başlayarsa, müqavilədə olan digər tərəf hərbi əməliyyatlarda iştirak etməyə borclu deyildir.

4. Müqavilədə olan tərəflər aralarında baş verən bütün sərhəd münaqişələrini sazişlər və ya arbitraj yolu ilə həll etməyi öhdələrinə götürürlər.

5. Müqavilə üç il müddətinə bağlanır. Bu müddət qurtarana bir il qalmış tərəflərə hüquq verilir ki, onun müddətinin uzadılması və yaxud ləğv edilməsi barədə öz arzusunu bildirsin.

6. Müqavilədə olan tərəflər seperat sülh bağlamağı öhdələrinə götürürlər.

Beynəlxalq diplomatiyanın təcrübəsinə və prinsiplərinə əsasən hazırlanmış müqavilənin sonuncu – 10-cu bəndi Zaqafqaziyanın üçüncü dövləti Ermənistanına aid idi. Orada nəzərdə tutulurdu ki, müqavilə rəsmən elan edildikdən sonra iki həftə ərzində Ermənistan istəsə bu müqaviləyə qoşula bilər. Təəssüflər olsun ki, Ermənistan nəinki bu pakta qoşulmadı. Əksinə, Denikinə öz qoşunlarına qarşı gizli hərbi ittifaqa girdi.

Sözü gedən hərbi paktı Azərbaycan tərəfdən xarici işlər naziri M.Y.Cəfərov, hərbi nazir general S.Mehmandarov, baş qərargah rəisi general Sulkeviç, qarşı tərəfdən xarici işlər naziri Kekeçkori, hərbi nazir Ramişvili, onun köməkçisi Qedevanov və general Odişelidze imzaladı.

Müqavilə imzalandıqdan sonra ona əlavə saziş də imzalandı. Orada nəzərdə tutulurdu:

1. Gürcüstan əvəzi neft məhsulları ilə ödənilməklə Azərbaycana silah göndərməli idi.

2. Azərbaycan ordusuna gürcü zabitləri göndərməklə yanaşı, Gürcüstanın hərbi məktəblərində Azərbaycan ordusu üçün milli zabit kadrları hazırlamalı idi.

3. General Murad Girey Tlexasın başçılığı ilə Tiflisə gələn hərbi komissiya oradan 12 kiçik top, 12 dağ topu, topçu və suvari qılıncı, 795 nizə, 24 maksim pulemyotu və başqa hərbi ləvazimat alıb apardı.

Bu pakt iki ölkə arasında qonşuluq münasibətlərini daha da möhkəmləndirdi.

1920-ci ilin əvvəlində sərhəd-ərazi məsələləri tamamilə həll olunmasa da bir qədər sakitləşdi. Yanvarın 11-də Paris Sülh Konfransında Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi de-fakto tanındı. Mübahisəli ərazilər həll olunmadığından hələlik de-Yure yox, de-fakto tanındı. Bu özü də uğurlu addım idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ərazisi 97,3 min kvadrat kilometr idi. Şimalda Dağıstanla sərhəd Samur çayı və Baş Qafqaz sıra dağları boyunca müəyyən olunmuşdu. Qərbdə Gürcüstanla sərhəd bu günkü vəziyyətə uyğun idi. Narahətçilik Borçalı ilə Qazax mahalları arasındakı sərhəd xəttində idi – Bu xətt Qoyludan keçirdi.

Ermənistanla sərhəd Göyçə gölünə qədər uzanır. Gölün tən ortasından keçirdi. Basarkeçəri və Zəngəzuru da içinə alaraq Baş Nəraşenin qərbində Türkiyə sərhədinə çıxırdı.

Borçalı, Qarayazı və Sığnax mahallarının Azərbaycan türkləri yaşayan 8,7 min kvadrat kilometrlik ərazisi mübahisəli zona kimi qalırdı. İndiki Ermənistanın tabeliyində olan İrəvan, İcmiədzin, Sürməli, Yeni Bəyazid mahallarının uyğun hissələri (7,9 min kvadrat kilometr) də Azərbaycan hökuməti tərəfindən mübahisəli ərazi hesab edilirdi. Azərbaycanın Paris sülh konfransındakı nümayəndə heyəti yerli əhalinin milli tərkibi və təyini-müqəddərat hüququ əsasında bu torpaqlardan başqa Azərbaycana meyl edən Dağıstan, Qars, Axalsax və Ərdəhanın da tələyinin ədalətli həllinə çalışırdı. Qars sülh konfransının ali şurası bu respublikaların müstəqilliyini de-fakto tanıdığına baxmayaraq, onların dövlət sərhədlərinin müzakirəsi və təsdiqi məsələsini həmin ölkələrin beynəlxalq vəziyyətinin tam aydınlaşmasına qədər təxirə saldı. Siyasi hadisələrin sonrakı gedişi buna imkan vermədi. 1920-1921-ci illərdə həmin respublikalar bolşeviklər və onun on birinci ordusu tərəfindən işğal edildi. Müstəqilliklərini yenidən itirdilər. XX əsrin sonları, 90-cı illərin əvvəlləri – Sovet imperiyasının çökməsinə qədər istiqlal arzusu ilə yaşadılar.

Çox şükürlər ki, imperiya çökdükdən sonra 1991-ci ilin oktyabrında Azərbaycan xalqı tarixin yaratdığı şansıdan istifadə

edərək Konstitusiyaya aktı qəbul etdi. Azərbaycan xalqı öz müstəqil dövlətçiliyini bərpa edə bildi.

ADR-in CƏNUBİ-QƏRBİ QAFQAZ RESPUBLİKASI. NAXÇIVAN MƏSƏLƏSİ

1918-ci ilin martın əvvəlində Rusiyanın Almaniya ittifaqı ilə bağladığı Brest-Litovski müqaviləsinin 4-cü bəndinə əsasən (orada deyilirdi: Şərqi Anadolu əyalətinin dərhal boşaldılması və onların Türkiyəyə nizamlı şəkildə qaytarılması üçün Rusiya ondan asılı olan hər bir işi görəcəkdir). Rusiya birinci dünya müharibəsi dövründə Şərqi Anadoluda rus ordusunun işğal etdiyi Qars, Ərdəhan və Batumu Osmanlı imperiyasına qaytarmalı idi. Müqavilədə deyildiyi kimi rus qoşunu adları çəkilən mahalları rus qoşunlarından təmizləməli idi. Lakin rus qoşunu həmin mahallardan çıxan kimi oranı erməni, gürcü qoşunu tuturdu. 1918-ci ilin baharında Şərq cəbhəsinin komandanı Vəhib Paşa aprelin 5-də Sarıqamışlını, 14-də Batumu, 25-də Qarsı azad etdi.

Zaqafqaziya Komissarlığı və Seymi Brest müqaviləsinin şərtlərini qəbul etmək istəmirdi. Ona görə də 1918-ci ilin martında işə başlayan Batum Konfransı yarımçıq dayanmalı oldu. Türk qoşununun bu mahalları tutmasına etiraz edən Gürcüstan hökuməti öz himayəçisi Almaniya müraciət etdi. Gərgin vəziyyət yarandı.

Müharibədə Almaniya İttifaqının və Türkiyənin məğlub olmasından və Mudros müqaviləsindən sonra məsələ yenidən kəskinləşdi. Müqavilənin 11-ci bəndinə əsasən Osmanlı qüvvələri İranın şimalından və Cənubi Qafqazdan 1914-cü ilin hüddudlarına qədər geri çəkilməli idi. Əhməd İzzət Paşanın başçılığı ilə yaranmış Türkiyə hökuməti Mudros müqaviləsinə uyğun olaraq Qafqazdakı türk qoşunlarını dərhal geri çağırırdı.

Müqavilənin bəndləri bu mahallarda yaşayan türk və müsəlman əhalisini təhlükə ilə üzbəüz qoyur və taleyin ümidinə buraxırdı. Onlar xristianların zülmünü görmüşdülər. Əhali doqquzuncu ordunun komandanı Yaqub Şövqü Paşaya müraciət edərək kömək istədilər. Onların məktubunda deyilirdi:

1. *Osmanlı hökuməti əsgərləri ərazimizdən geri çəkməsin;*
2. *Heç olmasa müsəlman əhalisini qorumaq üçün müəyyən qədər əsgər saxlasın;*

Lakin müraciətə müsbət cavab verilmədi. Axısqa əhalisi öz mahallarını qorumağa və gürcüləri buraya buraxmamağa qərar verdi. Taleyin ümidinə buraxılmış əhalinin öz milli hökumətini yaratmaqdan özgə yol yox idi. Ona görə də 1918-ci il oktyabrın 29-da «Müvəqqəti Axısqa hökuməti» quruldu. Ömər Faiq Nemətzadə bu hakimiyyətin başçısı oldu. Ömər Faiqin türk komandanından hərbi yardım xahişinə də əməl etmək mümkün olmadı. Digər tərəfdən gürcülər türk əsgərlərinin buradan getməsinə tələb edirdi ki, Axısqa və Axalkələyi tutsunlar. Hətta bu məqsədlə general Makoyevin Axısqa və Axalkələk qarnizonunun komandanı təyin etmişdilər. O, müsəlmanlara müraciət edərək onlara toxunulmayacağını və hörmətlə rəftar edəcəyini bildirdi. Türklərin 3-cü diviziyasının komandanı buranı tərk edəcəyinin labüd olduğunu nəzərə alaraq türklərin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə Yaqub Şövqi paşa ilə birlikdə gizlicə 500 nəfərlik milis alayı yaradıb onları kifayət qədər silahla təmin etdilər. Osman Sərvər Atabəyov bu milis alayına rəhbər təyin edildi. Axısqa hökuməti gürcülərin işğalına qarşı hazırlıq gördü.

Mudros müqaviləsinin şərtlərinə görə türk ordusu Naxçıvandan, Şərurdan, Ecmiədzindən, Sürməlidən də çıxarılmalı idi. Ermənilərin hücumlarına məruz qalacaq bu bölgələrin əhalisi də öz başlarına çarə qılmalı, təhlükəsizliklərini təmin etməli idilər. İrəvan quberniyasının bu mahalları İrəvanın özündən qaçmış əhali ilə birlikdə 1918-ci il noyabrın 3-də Qəmərliyə məclis qurub vəziyyəti müzakirə

etdikdən sonra «Araz türk hökuməti» adlı müvəqqəti qurum yaratdılar. Verdikləri bəyanatda hökumətin bu bölgələrdə yaşayan bir milyon müsəlman əhalisinin hüququnu, haqqını qorumaq niyyəti ilə yarandığını və qonşuluqdakı heç bir xalqa toxunmayacağını bildirdi. Hökumətin başçısı Əmir bəy Əmirzadə idi. İbrahim bəy Cahangiroğlu hərbi nazir, Qəmbərəli bəy Bənəyari maliyyə Naziri, Bağır Rzazadə mülkiyyə naziri, Məmməd Bəyzadə ədliyyə naziri, Həsənağa Səfazadə xarici işlər naziri və b. təyin edildi. General Ələşrəf bəy fəxri üzv kimi tərkibdə idi. Yüzbaşı Xəlilbəy, Cəfərqulu xan, Kəlbəli xan Araz hökumətinin fəaliyyətində rol oynadı. Hökumət yaranan kimi hərbi qüvvələrin təşkilinə başlandı. 20-yə qədər tabur yaradıldı. Hər taburda 250-500 adam vardı. Taburlardan dördü Naxçıvanda idi. Digər taburlar Şərurda, Dərələyəzdə, Vedibasarda, Zəngibasarda, Qəmərliyə yerləşirdi.

IX türk ordusu bölgəni tərk edəndə Araz hökumətinə xeyli miqdarda silah, paltar, hərbi sursat verdi.

Hökumət həm daxildəki pozucu qüvvələrə, həm də erməni quldur dəstələrinin hücumlarını dəf etməyə qadir idi.

Osmanlı qoşunu aradan çıxarılandı dərhal sonra 1918-ci il noyabrın 3-dən başlayaraq erməni qoşunu müsəlman kəndlərinə hücumu keçərək əhalinin mal-qarasını qarət etdilər. Kəndlərdə əhalidən silahların təhvil vermələrini tələb etdilər. Müqavimət göstərən onlarla adam qətlə yetirildi. Kəndlərini qoyub qaçanlar da oldu. «Yakom» adlı erməni zabiti Dərələyəzin ətrafındakı 12 kəndin əhalisinin silahlarını könüllü vermələrini tələb etdi. Əks halda, onları qıracağı ilə hədələdi. Noyabrın 4-də İrəvanın 16 km cənubunda Avbaş üstündəki hərbi posta 8 nəfərlik erməni dəstəsi hücum edib ciddi müqavimətdən sonra geri çəkildi. Hər gün ermənilərin müsəlman kəndlərinə hücumları qeydə alınır. Bu vəziyyəti izləyən Yaqub Şövqi paşa ermənilərə hücumu keçmək üçün hökumətdən icazə istədi. Heç olmasa müttəfiqlərdən buraya

ermənilərin əməllərini araşdırmaq üçün istintaq komissiyası göndərməyi xahiş etdi.

Axisqa və Naxçıvanda olduğu kimi, Qarsda da əhali türk ordusu getdikdən sonra ermənilərin hücumundan qorunmaq üçün tədbirlər gördü. Noyabrın 5-də Qars ətrafının müsəlman əhalisi «Qars İslam Şurası» adlı «milli hökumət» yaratdı. Onun başçısı Fəxrəddin bəy Piroğlu idi. Noyabrın 14-də toplanan birinci Qars qurultayında Fəxrəddin bəyin rəhbərliyi ilə 8 nəfərdən ibarət müvəqqəti heyət seçildi.

Noyabrın ortalarında ingilislər Batumu, Qarsı və Ərdəhani boşaltmağı Osmanlı hökumətindən təkidlə tələb etdi. 1918-ci il noyabrın 30-da Qars İslam Şurasının dəvəti ilə Ordubad, Naxçıvan, Qəmərli, Sürməli, Sərdarabad, Axisqa və Axalkələk bölgələrindən 60 nəfər nümayəndə Qarsa toplandı. Həmin gün Qarsda qurultay başlandı. Əlavə 10 nəfər də getdi. Qurultay Batumdan Ordubada, Ağrı dağından Aqqura qədər ərazidə yaşayan müsəlman əhalisinin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə mərkəzi Qars olmaqla «Milli Şura hökuməti»nin yaradılması haqda qərar qəbul edildi. Hökumət 12 nəfərdən ibarət idi. Hökumətin başçısı İbrahim bəy Cahangir oğlu, müavini Emin ağa Kənənəkçi seçildi. Qurultayda Araz türk və Axisqa müvəqqəti hökumətlərinin birləşdirilməsi, habelə «Milli Şura Ordusu»nun yaradılması barədə qərar qəbul edildi. Bununla da Batum, Qars və Naxçıvana qədər geniş ərazidə türk və müsəlman ərazisi arasında birlik təmin edildi. Milli Şura Hökumətinin Anadolu bölgələrində şöbələri yaradıldı. Xarici dövlətlərə Milli Şura Hökumətini bəyan etmək və tapınmaq istiqamətində iş aparıldı.

Dekabr ayında Borçalıda gürcülərlə ermənilərin müharibəsinin başlanması və ikincilərin məğlubiyəti müsəlman bölgələrinə erməni basqınlarını müvəqqəti olaraq dayandırdı.

Gürcülər Batumu ələ keçirmək üçün ciddi hazırlıq gördü. Hətta hərbi təşəbbüs göstərdi. Türk qoşunlarına məğlub olub

geri çəkildi. Batuma 7 min nəfərlik ingilis qoşunu yerləşdirildi.

Dekabrın 4-də türk qoşunu Axısqanı tərk edən kimi gürcülər oranı işğal etdi. Türk qoşunu Axalkələyi tərk edən kimi oranı da erməni qoşunu tutdu. Milli Şura Hökumətinin öz torpaqları elan etdiyi bu əraziləri yenidən təhlükə büürdü.

1919-cu il yanvarın 6-da ingilis generalı Uolker Kümrügdə Ermənistanın xarici işlər naziri ilə görüşdü. General bildirdi ki, Qarsı ingilislər öz nəzarətləri altında saxlayacaqlar. Burada mülki idarəni ermənilərə verirdi. Türklər yanvarın 25-ə qədər Qarsı tərk etməlidir. İngilislərin planına görə yanvarın 13-də ingilis hərbi valisi və Stepan Korqanov deyilənin başçılığı ilə erməni hökuməti heyəti Qarsa gəldi. Bu xəbər Qars əhalisinə iki gün əvvəl çatdı. Milli Şura Hökuməti təcili olaraq ətraf qəsəbələrə xəbər göndərərək 3 min adamı Qarsa topladı. İngilis generalı Biç və hərbi vali Temperley Milli Şura Hökumətinin üzvlərini çağıraraq ingilis hökuməti adından erməni Korqanovun Qarsa vali təyin edildiyini bildirdi. Əhalinin ona itaət etməsini tələb etdi. Milli Şura etiraz edərək müsəlmanlardan ibarət olan şəhərə erməninin vali təyin edilməsini ədalətsiz saydılar və onu qəbul etməyərək namusla öləcəklərini bildirdilər. Onlar əvvəlcədən hazırladıqları sənədi ingilislərə təqdim etdilər. Sənəddə erməniləri Arpaçaydan bu tərəfə buraxmayacaqlarını bildirdilər. Çünki ermənilər Qarsı tərk edərkən kəndləri yandırmışdılar. Milli Şura üzvlərindən biri qeyd etdi ki, rus statistikasına görə burada yaşayan əhalinin 85 faizi müsəlman, qalan 15 faizi qeyri-müsəlmanlardır. 15 adam 85 adamı idarə edə bilməz.

Əhalinin qətiyyətini hiss edən general Biç Korqanov başda olmaqla, erməni heyətini geri göndərdi və Milli Şura hökumətini rəsmən tanıdı.

İngilislərin müqavimətinə ləyaqətlə tab gətirən Milli Şura hökuməti 1919-cu il yanvarın 17-də yeni qurultay çağırdı. Mərkəzi Qars olmaqla Cənubi-Qərbi Qafqaz hökuməti –

Müvəqqəti Milliyyəsinə qurdu. Bu hökumətə 10 nəfər daxil idi. İbrahim Cahangir oğlu yenidən hökumətin başçısı seçildi. 18 maddədən ibarət konstitusiyaya görə hökumət «Cənub-Qərbi Qafqaz» adlanırdı. Onun dövlət dili türk dili idi. Üçrəngli (ağ, yaşıl, qara) bayrağı vardı. Parlamentə 10 min nəfərdən bir millət vəkili seçilməli idi.

Ordu quruculuğu davam etdirildi. Ermənistan və Gürcüstan bu hökumətin yaranmasına mənfi münasibət bildirdilər.

AXC – «Cənubi-Qərbi-Qafqaz» respublikası ilə sıx əlaqə saxlayır, ona hər cür yardım göstərirdi. Menşevik hökumətinin başçısı Şordaniya bu respublikaya qarşı düşmən mövqedə idi. O, ingilis generalını inandırmağa çalışırdı ki, Axısqa və Axalkələk əhalisi XVII əsrdə zorla müsəlmanlaşdırılmış gürcülərdir. Gürcüstan 1919-cu il martın 28-də hücum edərək bölgəni işğal etdi. Lakin Qars respublikası yerli əhalinin köməyi ilə gürcüləri oradan çıxara bildi.

Borçalı müharibəsi qurtaran kimi Ermənistan üzünü yenidən cənuba – Naxçıvana tərəf çevirdi. Şərura başladığı hücumu axıra çatdırmaq üçün əyalətə yeni qanun topladı. Onlar üçün baxında qonşu kəndlərə, hücumlar edərək dağıdırdılar, əhalini qırırdılar.

İngilis polkovniki Lafton yanvarın 18-də Naxçıvana gəldi. Milli Şura üzvləri ilə görüşdü. Lafton milli şura üzvlərini razı salan barışıq sənədi hazırladı. Ermənilər İrəvanın cənubundakı əsgərlərini geri çəkməyə məcbur edildi. Naxçıvanda ingilis qubernatorluğu yaradıldı. General Uolker yanvarın 26-da Laftonu Naxçıvana vali təyin etdi. Yeni yaranan Naxçıvan hərbi valiliyi Naxçıvan bölgəsindən şimal-qərbə doğru İrəvanın cənubuna qədər geniş ərazini əhatə edirdi. Qaydaya görə müsəlmanların çoxluq təşkil etdiyi zonada Milli Şura mülki idarəçiliyi öz əlində saxlamalı, İrəvanın cənubi ilə ermənilərin əksəriyyət təşkil etdiyi ərazi isə mülki erməni məmurları tərəfindən idarə olunmalı idi. Milli Şura öz nümayəndəsi naxçıvanlı Bəhram xana hər cür

hərbi, mülki və maliyyə yardımı almaq məqsədilə Bakıya xalq cümhuriyyətinə göndərdi. O, cənub-qərbi Azərbaycan adı ilə Naxçıvanın Azərbaycana birləşdirilməsi təklifini də gətirmişdi. AXC-dən buraya vali təyin etmək də tələb edildi. Həmin valinin yanında yerli idarəçilərdən ibarət şura da nəzərdə tutulurdu. Bəhram xan AXC-dən maliyyə yardımı, zabitlər və peşəkar hərbcilər də xahiş etdi. Bakıdan da A.M.Mirbağirovun rəhbərliyi ilə Naxçıvana peşəkar zabitlərdən ibarət nümayəndə heyəti göndərildi. Həmin nümayəndə heyəti Naxçıvanın ehtiyacları üçün bir milyon manat pul da gətirmişdi. Nümayəndə heyəti Cəfərqulu xanın başçılıq etdiyi hökumətlə onun problemləri barədə müzakirələr apardı. Orada Naxçıvanın Azərbaycanın qalan bölgələri ilə birləşməsi barədə yeni sənəd qəbul edildi. Naxçıvandakı ingilis valisi bundan xəbər tutduqda bildirdi ki, «bu ərazi hələlik Azərbaycanın tərkib hissəsi deyil, gələcəkdə kimə çatacağı da məlum deyil. İndi burada İnkil valiliyi mövcuddur. Mən sizə qonaq kimi baxıram».

Ermənilər ingilis hərbi valisinin təklifinə könülsüz razılıq versə də, Paris Sülh Konfransına dəfələrlə şikayət göndərdilər. Qarabağ ingilis komandası altında Azərbaycan baş valiliyinə bağlanmışdı. Axıska, Axalkələk və Batum gürcü qarnizonlarını sərhəddən kənara atan Qars Milli Şurasının hakimiyyəti altına keçdi. Ermənilər buna dözə bilmirdilər.

1919-cu il martın sonlarında Cənub-Qərbi Qafqaz Demokratik respublikası öz istiqlalını dünyaya bildirmək qərarına gəldi. Bu respublikanın parlamenti tərəfindən bəyannamə qəbul edildi. Qars, Batum, Axalsix, Axalkələk, Şərur, Naxçıvan, Sürməli, İrəvan qəzasının cənub-qərb hissəsinin müsəlman əhalisi öz müqəddəratını təyin etmək hüququndan istifadə edərək öz dövlətlərini yaratdıqlarını qeyd edirdi. Bu respublikanın bütün dövlətlərlə, Zaqafqaziya respublikaları ilə mehriban qonşuluq niyyətində olduqları qeyd edilirdi. Onlar başqa xalqlar kimi Paris Sülh Konfransına buraxılmalarını da xahiş etdilər. Orada qeyd edilirdi ki,

Gürcüstandan və Ermənistandan qaçqın düşmüş müsəlmanların yerləşdirilməsi göstərilirdi. Bu qaçqınlar təkcə ermənistanda 482 kənddə yaşayırdı.

Cənub-Qərbi Qafqaz respublikasında – 40 min kvadrat kilometrlik ərazidə 1,7 milyon əhali yaşayırdı ki, onun 1,5 milyonu türk-müsəlmanları idi. Mart ayında qalib dövlətlərin, xüsusilə ingilislərin bu quruma münasibəti dəyişdi.

Bakıdan Tiflisə gələn Tomson Naxçıvandakı və Qarsdakı ingilis hərbi valilərini dəyişdirdi. Təzə valilərin qarşısına yeni vəzifələr qoyuldu. O, Paris Sülh Konfransının Ali Şurasına müraciət edərək Qars vilayətinin erməni-xristian cümhuriyyətinə verilməsi məsələsini qaldırdı. Əhalinin müqavimətini qorumaq üçün bölgəyə əlavə ingilis qoşunu göndərməyi xahiş etdi. Martın sonlarında Qafqazdakı ingilis qoşunlarının baş komandanı ingilis generalı Maln cənub-qərb Qafqaz respublikasının ləğv edilməsi haqda qərar qəbul etdi. O, aprelin əvvəllərində Batumda general Tomsonla məsləhətləşərək Qars vilayətini və Naxçıvan bölgəsini ermənilərə, Borçalı hərbi valiliyini ləğv edərək gürcülərə verilməsi barədə razılaşdı. Bundan sonra ingilislər Qarsa əlavə hissələr gətirdilər. Aprelin 12-də ingilis əsgərləri gizlicə cənub-qərb Qafqaz respublikasının parlamentini mühasirəyə aldılar. Milli Şura hökumətini həbs etdilər və Malta adasına sürgünə göndərdilər. Respublikanın başçısı İbrahim Cahangiroğlu ilə birlikdə 12 nəfər dövlət xadimi vardı. Ermənilər bu qərarı sevinclə alqışladı. Qars vilayəti ermənilərə bağışlanmışdı. Onun banisi Korçanov aprelin sonunda iki minlik əsgərlə Qarsa gəldi. 50 min erməni qaçqını da Qarsa soxuldu. Qarsın yerli müsəlman əhalisinin yenidən qara günləri başladı. Qars vilayətində əhalinin yenidən mücadiləsi başladı. Türk qoşunu Kazım Qarabəkir paşanın komandanlığı ilə 1920-ci il oktyabrın 30-da Qarsı işğalçılardan azad etdi.

İngilislər Cənub-Qərb Qafqaz respublikasını ləğv etdikdən sonra Axıskadan – Ərdəhanın şimalına qədər əraziləri gürcülərin işğal etməsinə icazə vermişdilər.

AXC Cənub-Qərb Qafqaz respublikasının ləğvi sahəsində qərara qəti etiraz bildirdilər. Ermənilər şimalda Qars, Sarıqamış, Kayızman bölgələrini işğal etdikdən sonra yenidən Naxçıvana üz tutdular. General Dro və ingilis generalı Devinin birgə imzaladıqları 3 may 1919-cu il tarixli bəyannamədə müharibənin bitdiyi, müttəfiqlərin və erməni hökumətinin qərarına görə Dronun hissələri xalqın asayişini təmin etmək məqsədilə Naxçıvana irəliləyəcəyi, müqavimət göstərənlərin atəşlə qarşılanaçağı bildirilirdi. Beləliklə, 6 minlik erməni ordusu müqaviməti qıraraq mayın 24-də Naxçıvana daxil oldu. Azərbaycan hökumətinin etirazına baxmayaraq, ingilislər Naxçıvanı da ermənilərə təslim etdilər. Buradakı qurama ingilis valiliyi ləğv edildi. Bu, açıq-aşkar ədalətsizlik idi. Lakin ermənilərin lovgalanması və sevinci əbəs idi. Əhali bu haqsızlığa güclü müqavimət göstərdi. Ermənilər bölgəni tam nəzarətə ala bilmədilər. 1919-cu ilin yayında yalnız Naxçıvan şəhərinə və Naxçıvan-İrəvan dəmir yolunun ətrafına sahib ola bildilər. Hətta ingilis nümayəndəsi və erməni valisi Naxçıvanın özündə deyil, şəhərdən 3 kilometr aralıdakı hərbi düşərgədə yerləşə bilmişdi. Yerlərdə hakimiyyət Milli Şuranın əlində qalmaqda idi. Bu vəziyyət çox davam edə bilməzdi. İyulun əvəllərində ingilislər Naxçıvanı tərk etdi. Milli Şura yaranmış şansdan istifadə etdi. Oradakı erməni nizami hissələrini layiqincə əzdi. Naxçıvan və Şərur qəzalarının bütün ərazilərini ələ keçirdi və öz hakimiyyətini bərpa edə bildi.

İngilislər Qafqazdan getdikdən sonra ABŞ nümayəndəsi polkovnik V.Haskel bu əraziləri ələ keçirmək üçün uğursuz cəhd göstərdi. Bu barədə əvvəldə məlumat verilmişdi. Doğrudur, Paris Sülh Konfransının qərarına qədər burada müvəqqəti neytral zona yaratmaq barədə amerikalıların nümayəndəsi Haskelin layihəsi formal olaraq qaldı. Burada

Amerika-general qubernatorluğu və onun məhdud miqdarda anbarı olmasına baxmayaraq, bölgənin idarəsi Bakıdan göndərilən vali və Naxçıvan əhalisinin fiziki cəhətdən qorunmasında böyük xidməti onan Milli Şuranın əlində idi. Əslində Amerika nümayəndələri yerli hökumətin yanında kiçik müşavir rolu oynayırdı. Bu vəziyyət nə amerikalıları, nə də erməniləri qane etmirdi. 1919-cu ilin sonlarında ermənilər Naxçıvana hücumu ciddi hazırlıq gördülər. Bu plandan xəbər tutan AXC və Milli Şura hazırlıq tədbiri gördü. Türkiyədə 15-ci ordu korpusuna komandan təyin edilən Kazım Qarabəkir paşa Naxçıvanın müdafiəsi üçün çox iş gördü. Buraya xeyli silah və zabit göndərdi. 1920-ci ilin yayında başlanan ermənilərin hücumu layiqincə dəf edildi. Mənfur düşmən İrəvanın cənubuna qədər qovuldu.

İngilislərin ləğv etdiyi Cənub-Qərbi Qafqaz respublikasının digər hissəsi Batumda və ətrafında proseslər başqa istiqamətdə getdi. Şəhərin (limanın) strateji əhəmiyyətini nəzərə alaraq onun idarəsini öz əllərində saxladılar. Batumun Qara dənizə yeganə çıxış yolu olduğunu nəzərə alan AXC 1920-ci ilin əvvəllərində bu limanın statusunu yenidən qaldırdı. Şəhərə beynəlxalq status verilməsi məsələsini qaldırdı. Batum məsələsində ermənilər Azərbaycanla Gürcüstan arasındakı münasibətləri pozmaqda tez-tez manevrlər edirdi. Batumun statusu 1920-ci ilin aprelinde San-Remo konfransında həll edildi.

Naxçıvan məsələsinin uğurlu həllində ilk növbədə əhalinin qətiyyətli müqaviməti və ən başlıcası türk qoşunlarımızın, onların əzmkar lideri M.K.Atatürkün və onun sağ əli Kazım Qarabəkir paşanın xidməti əbədi, unudulmazdır.

AZƏRBAYCAN – İRAN MÜNASİBƏTLƏRİ

Azərbaycan 1918-ci il mayın 28-də müvəqqəti Milli Şuranın iclasında qəbul edilən İstiqlal Bəyannaməsinin 3-cü bəndində nəzərdə tutulan «dünya dövlətləri, xüsusilə yaxın qonşularla mehriban dostluq münasibətlərini inkişaf etdirməli» prinsipi İranla münasibətlərə də aid idi. Nəzərə alsaq ki, XIX əsrin birinci qərinesində iki işğalçı dövlət arasında gedən qanlı müharibələr nəticəsində Azərbaycanın Arazdan cənubdakı böyük ərazisi İranın müstəmləkə əsarəti altına keçmişdi, cənublu qardaşlarımızın taleyi İranla münasibətləri inkişaf etdirməyi tələb edirdi.

Yusif Vəzir Cəmənəmli hələ o vaxt bu münasibətlə yazırdı: «Rusla İran arasında Azərbaycan dövləti təşəkkül etdi. Şimaldan rus ordusunun hücumlarına qarşı müstəqil Qafqaz dövlətlərinin orduları sinələrini sipər etdilər. İran da asudə nəfəs almağa başladı. İran bizi tutarsa və müstəqil deyə tanıyarsa, özü üçün şimal tufanına qarşı bir sipər qazanar».

Lakin Azərbaycanın şimalında müstəqil dövlətin yaranması, İranın hakim dairələrində qısqançılıqla qarşılandı. Bu müstəqil dövlətin gec-tez Cənubi Azərbaycana güclü təsir göstərəcəyini güman edirdilər.

1918-ci ilin yayında Türkiyə qoşunlarının Təbrizi, Xoyu və digər şəhərləri tutması İran liderlərinin vahiməsini daha da artırdı. Onlar elə güman etdilər ki, bu qoşun Cənubi Azərbaycanın Şimali Azərbaycanla birləşməsinə kömək etmək üçün gəlmişdi. Əslində o dövrdə nə xalq cümhuriyyətinin liderləri, nə də türkiyəli qardaşlar vaxtı başlamış bu problemi haqqında düşünə bilməzdilər. Türk qoşunları Andronik Ozonyanın silahlı qüvvələrinin Denikin könüllüləri ilə birləşməsinə imkan verməmək üçün Təbrizə gəlmişdi. Məlumdur ki, 1918-ci il martın 30-da Xalq Cümhuriyyətinin Xarici İşlər Nazirliyi baş nazirin imzası ilə Avropa və dünya dövlətlərinə müraciət edərək Azərbaycanın müstəqilliyinin elan olunmasını bəyan etdi. 1918-ci ilin iyul

ayında Azərbaycanın İstanbulda olan nümayəndə heyəti buradakı digər ölkələrin diplomatik nümayəndəlikləri ilə birlikdə İranın konsuluna da bəyanat təqdim etdi. İran konsulu bəyannaməni qəbul etmədi. Geri qayıtdı. Bildirdi ki, o, «Azərbaycan adlı müstəqil dövləti tanımır».

Hələ bu hadisədən xeyli əvvəl – fevral inqilabının qələbəsindən və çar imperiyasının dağılmasından sonra Şimali Azərbaycan liderləri və ziyalıları Təbrizi tutan kimi həmin komitə «Qafqaz İslam Cümhuriyyəti» konsulluğuna çevrildi. Həmin konsulluğa əvvəlcə Teymur bəy Məlik-Aslanov, sonra isə Yusif Ziya, ondan sonra isə Rauf bəy başçılıq edirdi. Türk qoşunları Cənubi Azərbaycana tərk etdikdən sonra İran şahlığı Təbrizdəki bu konsulluğu bağladı.

İranda yaşayan türk zabidləri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasını alqışlayır və ona ümidlə yanaşırdılar.

İran mətbuatında müstəqil Azərbaycan dövlətinin adı mübahisələrə və müzakirəyə səbəb olmuşdu. Hətta bəziləri Azərbaycana İranın ayrılmaz tərkib hissəsi hesab edirdi. Hətta İranın xarici işlər naziri 1919-cu ilin yanvarında Azərbaycan nümayəndəsi ilə söhbətində etiraf etmişdi ki, o, «Qafqazda yaranmış müstəqil dövlətləri, hətta AXC-ni alqışlayır. Guya bu onlar üçün sərfəlidi. Hər şeydən öncə bu, gələcək Rusiyaya qarşı zəmanətdi».

Xalq Cümhuriyyətinin rəhbərləri qonşu İranın narahatçılığını aradan qaldırmaq üçün xarici ölkələrə göndərilən diplomatik sənədlərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin adını «Qafqaz Azərbaycanı» kimi qeyd edirdilər. Ona görə də İranın Azərbaycana münasibətlərində dönüş yarandı.

İranda bəzi rəsmi nümayəndələri İranla Azərbaycanın vahid dövlətdə birləşmələri ideyasını irəli sürdü. Bu ideya ilk dəfə 1918-ci ilin dekabrında Paris Sülh Konfransına gedən İran nümayəndə heyəti Bakıda olan zaman deyilmişdi. Bu ideyanı irəli sürən İranın xarici işlər naziri – nümayəndə

heyətinin rəhbəri nəzərə alırdı ki, Azərbaycan Türkiyənin müttəfiqi idi. Ona görə də Antanta dövlətləri Azərbaycana xoş münasibət bəsləməyəcəklər. Onun sülh konfransında irəli sürdükləri tələblərə etinasızlıq göstərəcəklər.

Azərbaycanın istiqlaliyyətini sevən vətənpərvər liderləri bu ideyaya açıq etiraz etdilər. Onu obyektiv olaraq İran diplomatiyasının hiyləsi kimi qiymətləndirdilər. İdeyanın müəllifi 1919-cu ilin yanvarında İstanbulda olan Azərbaycanın səlahiyyətli nümayəndəsi Ə.M.Topçubaşovun qarşısında da qaldırdı. Fikrini aydınlaşdıraraq qeyd etdi ki, bu o demək deyil ki, Azərbaycan İrandan asılı dövlət olacaq. Xeyir, daxili muxtariyyətini saxlayacaqdı... «xarici siyasəti sahəsində xüsusi rəsmi sənədlə müəyyənləşəcək. Bunlar sülh Konfransında rəsmi şəkil alacaq»

Əlimərdan bəy bu ideyanın Azərbaycanın təhlükəsizliyi baxımdan əhəmiyyətli olduğunu etiraf etsə də, müstəqilliyimiz baxımından qəbul edilməz olduğunu bildirdi.

Bütün müzakirələrdən, mübahisələrdən sonra 1919-cu ilin yazında İsmayıl xan Ziyadxanın başçılığı ilə Azərbaycan nümayəndə heyətinin İrana səfəri zamanı ilk diplomatik əlaqə quruldu. Hər dövlət üçün maraqlı olan addımlar atıldı.

Azərbaycanın Tehranda səfirliyinin, Təbrizdə konsulluğunun yaradılması barədə razılığa gəldi. Həmin ilin uyunun ortalarında Azərbaycan hökuməti İranda diplomatik nümayəndəliyin yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. Oktyabrın əvvəllərində nümayəndəliyin statusu təsdiq edildi. Maraqlıdır ki, ilk nümayəndəliyin rəhbəri Adilxan Ziyadxan oldu. Çar Rusiyasının İrandakı keçmiş səfiri, imperiya dağıldıqdan sonra general Denikin burada rəsmi nümayəndəsi Etter Azərbaycan nümayəndəliyinin İrana gəlməsinə ciddi maneçilik törətmək istədi. Lakin İranda onun sözünə məhəl qoyulmadı. Əksinə Adilxan Ziyadxan və onun başçısı olduğu nümayəndələr İran şahı və hakim dairələri tərəfindən hörmətlə qarşılandı. Şah Təbrizdə və Azərbaycanın

digər şəhərlərində nümayəndəliklərin yaradılmasına razılıq verdi.

İrandakı Azərbaycan diplomatik nümayəndəliyi Naxçıvanda vəziyyətin normalaşdırılması ilə də məşğul olurdu.

İran hökuməti ermənilərin və ingilislərin təhriki ilə Naxçıvandan və ətrafından 60 min türkün – müsəlmanın İrana köçürülməsinə razılıq verdi. Əslində bu, Naxçıvanın zəifləməsi və ermənilər tərəfindən tutulmasına zəmin yaratmaq olardı.

Paris Sülh Konfransındakı Azərbaycan nümayəndə heyətinin rəhbəri Ə.M.Topçubaşov oradakı İran nümayəndəliyi və onun rəhbəri xarici işlər naziri Əliqulu Ənsari ilə danışıqlar aparırdı. İran naziri Paris konfransına ərazi-sərhəd məsələləri ilə bağlı böyük məmoranum vermişdi. Orada Bakı, Dərbənd, Şəki, Şamaxı, Gəncə, Qarabağ, Naxçıvanı və İrəvanı tələb edirdi. Guya adları çəkilən bölgələrin əhalisi şaha müraciət edərək İrana birləşmək istəmişlər. Əslində İran Birinci Dünya müharibəsində iştirak etməmişdi. Ona görə də onun məmoranumunu sülh konfransında qəbul edilmədi.

1919-cu il avqustun 9-da İranda ingilislər arasında müqavilə imzalandı. İranda iqtisadi və siyasi cəhətdən alçaldan bu müqavilə təkcə ölkənin öz daxilində deyil, Antanta dövlətləri, xüsusilə ABŞ-ı çox narazı saldı. İrana dair xüsusi marağı olan ABŞ İranda Paris Sülh Konfransında iştirakdan məhrum etdi. Müqavilənin şərtinə görə İngiltərə İrana öz arzusunu yenidən qurmaq və ölkə daxilində yeni yollar çəkməsi üçün böyük məbləğdə borc verməli idi. Əvəzində ingilis mütəxəssisləri İranın aparıcı idarələrində məmur-mütəxəssis kimi yerləşdirilməli idi.

Müqavilədən az sonra sentyabr ayında İranın yeni xarici işlər naziri Firuz Mirzənin Avropaya səfərindən sonra İran Şimali Azərbaycanın istiqlalına münasibətini pisliyə doğru yenidən dəyişdi.

Noyabrın əvvəlində İran və Azərbaycan nümayəndə heyətləri arasında ittifaqın yaradılması qərara alındı.

Azərbaycan nümayəndə heyətinin İran tərəfə təqdim etdiyi sənəddə aşağıdakı bəndlər diqqəti cəlb edirdi:

1. Rusiyada hansı hakimiyyətin olacağından asılı olmayaraq Qafqaz Azərbaycanının Sülh Konfransına təqdim etdiyi memorandumda və xəritədə göstərilmiş torpaqları ilə Rusiyadan qəti surətdə ayrılır.

2. 1918-ci il mayın 28-dən Qafqaz Azərbaycanının göstərilən hüdudlarında mövcud olan Xalq Cümhuriyyətinin paytaxtı Bakı şəhəridir. Ümumi seçki hüququ əsasında qanunlar çərçivəsində fəaliyyət göstərən demokratik respublika kimi tanınır.

3. Azərbaycan Demokratik Respublikası qonşu İran dövlətilə siyasi-iqtisadi əlaqə yaradır. İran və Azərbaycan hökumətlərinin xarici işlər sahəsində fəaliyyətlərinin birləşdirilməsi arzu olunur.

4. Bu maddə Azərbaycanın istiqlaliyyətinin tanınması, onun müstəqilliyinə və bütövlüyünə hər hansı qəsdin xəbərsizləşdirilməsi işində Azərbaycan Respublikası İrana göstərilən kömək təmsalında onun siyasi, iqtisadi, mədəni inkişafına və hərbi qüvvələrinə, İngiltərənin hərbi köməyinə möhtacdır.

Ə.M.Topçubaşov Azərbaycanın baş nazirinə ünvanladığı məktubun birində İranın İngiltərə ilə bağladığı müqaviləyə istinad edərək hər hansı təhlükədən qorumaqda İranın vasitəsilə İngiltərənin hərbi yardımına ümid bəslədiyini bildirirdi.

Parisdə və Londonda başlanmış danışıqları inkişaf etdirmək məqsədilə 1919-cu il dekabrın əvvəllərində Seyid Ziyanın başçılığı ilə Bakıya İranın nümayəndəliyi gəldi. Bu heyət Bakıda hörmətlə qarşılandı. Dekabrın 5-də başlanan danışıqlar bir neçə əlavə komissiyada davam etdirildi. Danışıqlarda çıxış edən xarici işlər naziri M.Y.Cəfərov qeyd etdi ki, İranla Azərbaycan bir-biri ilə çoxlu amillərlə bağlıdır.

Onları heç kəs ləğv edə bilməz. İndi İranla Azərbaycan arasında təkcə iqtisadi və siyasi deyil, eyni zamanda mədəni-dini və irqi ümumiliklər mövcuddur. İran nümayəndə heyətinin rəhbəri bu fikirləri təsdiq etməklə bərabər əlavə etdi ki, hər iki ölkə arasında tarixi və qohumluq əlaqələrinin olması danışıqların müsbət nəticələnməsinə səbəb olacaq.

Danışıqlarda əsas mübahisəli məsələlərdən birisi sərhədboyu Şahsevən tayfalarının sərhəddə tez-tez pozuntular törətməsi idi.

Danışıqların gedişində məlum oldu ki, şahsevənliləri bu işə təhrik edən bolşeviklərdir, onların pozucu təbliğatıdır. Qarşılıqlı anlaşmaya əsasən 1920-ci ilin yanvarında milli ordunun hissələri sərhədi keçib İranın ərazisində Şahsevən silahlı dəstələrini darmadağın etdi. Bu danışıqlar martın 20-də bir sıra iqtisadi, ticarət, rabitə, konsul konvensiyası və s. bir sıra sazişlərin imzalanması ilə başa çatdı. Elə həmin gün dostluq haqqında da saziş imzaladı. İranın bir sıra şəhərlərində konsulluqlar yaradıldı. Fevralın 4-də Məmmədbəy Xəlilov Ənzəliyə vitse-konsul təyin edildi. Azərbaycanın İranda diplomatik fəaliyyətində Adil Ziyadxanın rolu xüsusilə diqqətəlayiqdir.

1918-1920-ci illərdə ermənilər Qafqazda baş verən qeyri-sabitliyin əsas amili idi.

Firuz Kazımzadənin dediyi kimi, ermənilər regionda özlərini «böyük imperialist millət» kimi aparır, Türkiyəyə qarşı ağlagəlməz tələblər irəli sürüb, Gürcüstanla müharibə apardı. Ermənilər Qafqaz birliyi qarşısında əsas maneə oldular. Bir gözlərini Qafqazın şimalına (Denikinə və bolşeviklərə), digərini xristian qayğısı umduqları Qərb ölkələrinə dikdilər. Əslində bu siyasətləri ilə Qafqazda təcrid olunmuş vəziyyətə düşdülər.

Zaqafqaziya respublikaları arasındakı sərhəd məsələsinin müttəfiq dövlətlər Paris Sülh Konfransında həll ediləcəyini bildirirdi. Ermənilər çoxbilmişlik edərək konfransın qərarı elan olunana qədər Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan, Göyçə və

b. bölgələrdə «etnik təmizləmə» əməliyyatı həyata keçirdilər. Silahlı quldur dəstələri kəndləri dağıdır, əhalini qətlə yetirir və min illər yaşadığı doğma yurdlarından didərgin salırdılar.

AZƏRBAYCAN NÜMAYƏNDƏ HEYƏTİNİN PARİS SÜLH KONFRANSINDA İŞTİRAKI

1918-1920-ci illərdə cəmi 23 ay fəaliyyət göstərə bilmiş Azərbaycan Demokratik Respublikasının xarici siyasətinin başlıca vəzifəsi Azərbaycan müstəqilliyini dünya dövlətlərinə çatdırmaq, inandırmaq və onu möhkəmləndirməkdən ibarət idi. Hökumətin fəaliyyəti bütövlükdə bu istiqamətə yönəldilmişdi. Doğrudur, İstiqlal bəyannaməsi elan edildikdən iki gün sonra baş nazirin imzası ilə dünya ölkələrinə, ilk növbədə qonşu ölkələrə bu barədə bəyan edilmişdi. Hətta bir sıra dövlətlər onun müstəqilliyini rəsmən tanıdıqlarını və müsbət münasibətlərini də bildirmişdi. Lakin Azərbaycanın o vaxtkı durumu elə idi ki, bununla kifayətlənmək mümkün deyildi. Çar və onun varisi Sovet imperiyasının Azərbaycana qarşı iddiaları və təcavüzü təhlükəsindən qorumaq üçün mütləq qalib dövlətlərin – müttəfiqlərin onun müstəqilliyini rəsmi şəkildə tanımaları zəruri idi. Ona görə də Azərbaycanın istiqlalının tanınması və müstəqilliyin möhkəmlənməsi naminə Respublikanın qətiyyətli, təcrübəli, qeyrətli diplomatları və liderləri cəlb edilmişdi.

Nəzərə alaq ki, dünya müharibəsinin sonlarına yaxın Gürcüstan respublikasının təşəbbüsü ilə İstanbulda beynəlxalq konfransın çağırılması qərara alındı. Qafqaz respublikalarının nümayəndələri də orada iştirak etməli idi. Əslində, bu konfransda ərazi iddiaları və sərhəd məsələləri müzakirə olunmalı idi. Azərbaycan İstanbul konfransına M.Ə. Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə 7 nəfər nüfuzlu lider göndərildi. Lakin müxtəlif obyektiv səbəblər üzündən konfransın başlanması ləngidi. Mudros müqaviləsindən sonra bu konfransa ehtiyac qalmadı, nümayəndələr geri qayıtdı.

Xalq Cümhuriyyətinin görkəmli liderlərindən olan Ə.M. Topçubaşov Avropanın bir sıra ölkələrinin paytaxtlarına (İstanbul, Vyana, Berlin, Tiflis, İrəvan) səlahiyyətli səfir təyin

edildi. Ona geniş səlahiyyət verildi. Onun əqidəsinə, vətənpərvərliyinə, sabitqədəmliliyinə güclü inam vardı.

O, 1918-ci ilin sentyabrında vəzifəsi ilə bağlı İstanbula gələn kimi oradakı xarici ölkələrin səfirləri ilə görüşdü. Müstəqil Azərbaycanın yaranması, onun daxili və xarici vəziyyəti, problemləri barədə onlara məmoranum təqdim etdi. Həmin sənəddə Qafqazın coğrafiyası, tarixi, Rusiyanın işğalından sonra tarixən sabitləşmiş sərhədlərin ermənilərin xeyrinə pozulması ədalətsiz inzibati islahatların keçirilməsi, bu xalqların qəsdən bir-birinə qarşı qoyulması, milli münafişlərin qızıdırılması və s. barədə dəyərli epizodlar, statistik faktlar göstərdi. O yazırdı ki, rus statistikasına Qafqazdakı müsəlmanların, türklərin sayını məqsədyönlü şəkildə saxtalaşdırır, az göstərir. Bununla belə, müsəlmanların Qafqazda hakim, həlledici element olduğunu gizlədə bilməmişdi. Belə ki, Cənubi Qafqazın cəmi 7,6 milyon az qala yarıya qədəri – 3,3 milyonu müsəlmanlar, 1, 8 milyonu ermənilər, 1,6 milyonu gürcülər idi. Yuxarıda göstərilən 3,3 milyon müsəlmanın əksəriyyəti – 2,7 milyonu Azərbaycan türkləri idi. M.Ə.Topçubaşov sözügedən məmoranumda respublikanın o dövrdəki ərazisi, onun sərhədləri barədə dəqiq məlumat verirdi. Məsələn, köhnə inzibati bölgüyə əsasən Bakı quberniyası ərazisinin hamısı mübahisəli hesab edilən Qazax mahalının dağlıq hissəsi istisna olmaqla Gəncə quberniyası ərazisi, keçmiş İrəvan quberniyasının Naxçıvan mahalının beşdə biri, Yeni Bəyazid mahalının beşdə biri, Şərur-Dərələyəz mahalının yarısı, Tiflis quberniyasında Borçalı mahalı, Tiflis mahalının beşdə biri, Sığnax mahalının üçdə biri və bütövlükdə Zaqatala dairəsindən ibarət olmalı idi.

Memorandumda Azərbaycan respublikasında sosial-iqtisadi, hərbi və mədəni quruculuq sahəsində aparılan islahatlar, erməni probleminin mahiyyəti, türk soyqırımı, mart hadisələri, Qarabağ məsələsinin kökləri obyektiv şəkildə izah edilirdi. Həmçinin, Qafqazda yaranacaq dövlətlərin konfederasiyasına müsbət münasibətdə əksini tapırdı.

İstanbulda Türkiyənin hakim dairələri M.Ə.Rəsulzadəyə göstərdikləri hörməti, ehtiramı eyni ilə Ə.M.Topçubaşova da göstərdilər. Əslində Ə.M.Topçubaşov çox ləyaqətli, vətənpərvər ziyalı, görkəmli diplomat kimi buna layiq idi. Onun ilk görüşü baş nazir Tələt Paşa ilə oktyabrın 2-də oldu. Tələt paşa Berlinə Almaniyanın rəhbərləri və diplomatları ilə ciddi iş aparmışdır. Azərbaycanın maraqlarını müzakirə etmişdir. Lakin onun cəhdlərinə baxmayaraq Almaniyanın özü və müttəfiqləri (Avstriya - Macarıstan) də hələlik Azərbaycanın müstəqilliyini tanımaq istəmirdi.

Xatırlayaq ki, Mudros müqaviləsindən sonra Türkiyənin Azərbaycana mənəvi marağı, dəstəyi güclü qalsa da maddi və hərbi dəstəyi zəiflədi. Bunun əsas səbəbi Türkiyənin Müttəfiqlər (qaliblər) qarşısında diz çökdürülməsi, vəziyyətlərinin gərgin olması idi. Hətta elə vəziyyət yaranmışdı ki, müttəfiqlərin icazəsi olmadan Türkiyə Azərbaycana diplomatik nümayəndçiliyini də göndərə bilməzdi.

Ə.M.Topçubaşov İstanbulda olan ABŞ, İtaliya, Rusiya, İran, Hollandiya, İsveç və başqa ölkələrin diplomatik nümayəndələri ilə görüşdü. Azərbaycanın problemləri və həqiqətləri barədə onlara ətraflı məlumat verdi, müzakirələr apardı. Bu problemlərin həllinə dəstək vermələrini xahiş etdi. Maraqlı görüşlərdən biri çar imperiyasının keçmiş xarici işlər naziri P.Milyukov ilə görüş idi. Ə.M.Topçubaşov Zaqafqaziya-dakı müstəqil dövlətlərin taleyi ilə bağlı ona bir sıra suallar verdi. Cavab tələb etdi. Bu təcrübəli çar naziri P.Milyukov təcrübəli diplomat kimi çox ehtiyatla hərəkət edirdi. Bununla belə o, bu respublikaların yaranmasında «alman barmağının olduğunu» gizlətmədi.

Azərbaycanlı diplomat əski Rusiyanın ikinci bir diplomatı S.Sazonova da bu məzmununda suallar verdi. Denikin səlahiyyətli nümayəndəsi kimi Parisə getməkdə olan S.Sazonov yeni yaranmış Zaqafqaziya dövlətlərinə mənfi münasibətdə olduğunu etiraf etdi. Onu da əlavə etdi ki, Qafqaz

müsəlmanları Rusiyaya sadıq olublar, indi də ondan ayrılmaq istəməzlər.

Paris sülh konfransından əvvəl – 1919-cu ilin yanvarın sonlarında Müttəfiqlərin siyasətinə uyğun olaraq İstanbulun yaxınlığında Prinkino arasında konfrans keçirmək ideyası yarandı. Konfransa keçmiş rus imperiyasının müstəmləkə ucqarlarından yaranmış yeni müstəqil dövlətlərin nümayəndələrini, həmçinin bolşevik rusiyasının nümayəndələrini çağırmaq nəzərdə tutulurdu. Münasib bina tapmaq üçün ingilis zabıtləri həmin adaya göndərildi. Lakin Rusiyadan ayrılıb yeni respublikalar yaradan xalqlar «Rusiya konfransı» adlanan həmin konfransa getmək istəmədilər. 1919-cu il fevralın 13-də xəbər yayıldı ki, Gürcü nümayəndələri Çxeidze və Sereteliyə Parisə getməyə icazə verilib. Ermənilərin nümayəndələri əvvəldən orada idilər.

Belə olduqda Ə.M.Topçubaşov Fransa nümayəndəsinə bildirdi ki, Parisə hər nümayəndə heyətindən yalnız iki nümayəndə gedə bilər. Məlum oldu ki, iki nəfər nümayəndə məsələsi unudulmuşdu. Hətta Prinkino arasında konfrans çıxarmaq məsələsi də yaddan çıxıb. Beləliklə martın əvvəlində Prinkino konfransı ləğv edildi.

Azərbaycan nümayəndə heyəti ilə birlikdə Don, Kuban, Ukrayna, Şimali Qafqaz Dağlıları Respublikaları Parisə getmək üçün rəsmi viza gözləyirdi.

Rusiyanın cənubundakı sosial-siyasi vəziyyəti örtmək üçün amerikalılardan 30 nəfərin iştirakı ilə üç komissiya göndərildi. Komissiyanın birisi Qafqaza gəldi. Bu komissiyaya Mur başçılıq edirdi. O, Ə.M.Topçubaşov və M.H.Hacınskidən aşağıdakı suallara cavab verməyi tələb etdi.

1. Azərbaycan siyasi və iqtisadi baxımdan müstəqil yaşaya bilərmi?
2. Bunun üçün maddi və mənəvi gücünüz kifayət edəcəkmi?
3. Zaqafqaziyada federasiya və konfederasiya yarana bilərmi?

4. Rusiya federativ respublikası yarınsa Azərbaycan onun tərkibinə daxil olmaq istəmi?

5. Başqa dövlətin nüfuzu imkanını düşünmüsünüzmü?

Azərbaycan nümayəndələri bu suallardan yalnız birincisinə və ikincisinə müsbət cavab verdilər.

Paris sülh konfransına viza almaq Azərbaycan nümayəndə heyəti üçün problemə çevrilmişdi. Halbuki, qonşular çoxdan orada idilər. Ə.M.Topçubaşov aprelin 7-də F. Kotskiyə vurduğu teleqramda bildirirdi ki, Parisə getmək üçün M.Hacınskiyə, Ceyhun bəy Hacıbəyliyə və Məhərrəmovaya viza gəlmişdi. Qalan nümayəndələr hələ də gözləyir. Onlar konfransın təşkilatçısı olan Antanta dövlət başçılıqlarına dəfələrlə müraciət etsələr də hələlik nəticə yox idi. Nəhayət 1919-cu il aprelin 22-də Əhməd bəy Ağayev istisna olaraq Azərbaycan nümayəndə heyətinin üzvlərinə viza gəldi. Həmin gün onlar Parisə yola düşdülər. Onlar mayın ortalarında Parisə çatdılar. Özlərindən asıl olmayan səbəblər üzündən onlar konfransa bir neçə ay gecikdilər. Əslində konfrans 1919-cu il yanvarın 18-də öz işinə başlamışdı. Konfransın işində ekspertlərlə birlikdə iki mindən artıq adam iştirak edirdi. ABŞ-dan 400, İngiltərədən 200 adam gəlmişdi. Rəsmi nümayəndə heyətləri özlərində 4 4 dərəcəyə bölünürdü. Məğlub dövlətlərin nümayəndələri konfransa buraxılmırdı. Yeni yaranan dövlətlər bitərəf ölkələrlə birlikdə sonuncu dördüncü kateqoriyaya daxil edilmişdi. Gündəlikdəki məsələlərin müzakirəsində onların iştirakı birinci kateqoriyadakı beş əsas dövlətdən birinin dəvəti ilə mümkün idi.

Konfransın gedişinə Onlar şurası deyilən orqan rəhbərlik edirdi. Bu şura beş qalib dövlətin (ABŞ, İngiltərə, Fransa, İtaliya və Yaponiya) hərəsindən iki nümayəndə, habelə nümayəndə heyətinin başçıları və xarici işlər nazirindən ibarət idi. Martın 25-dən Onlar şurası özü də iki yerə bölündü. Dördlər şurası (nümayəndə heyətinin başçıları: Vilson, Ployd Corc, Klemanso, Orlando) və beşlər şurası (böyük dövlətlərin

xarici işlər nazirləri: Lapsinq, Balfur, Pişon, Sonnino və Makino). Bu şuralardan başqa sayı 58-ə çatan müxtəlif komissiyalar yaradılmışdı.

Sülh konfransının davam etdiyi beş ay yarım ərzində (18 yanvardan 28 iyula qədər) bu komissiyalar 1646 iclas keçirdi.

Antanta rəhbərləri, xüsusilə Fransa və İtaliya yeni müstəqilliyini elan etmiş dövlətlərin tanınması məsələsini «ümumrus məsələsinin» həllinə qədər təxirə salmağa çalışırdı. Onlar «vahid və bölünməz Rusiya» şüarını müdafiə edirdilər. Bolşeviklərdən qaçaraq Parisə toplanmış 60 min rus «vahid və bölünməz Rusiya» şüarını müdafiə edir, yeni dövlətlərin tanınmasına maneçilik törədirdi. Hətta konfransın Kolçakı hakimiyyətini keçmiş Rusiyanın bütün ərazisində yeganə qanuni hakimiyyət kimi tanıyacağı barədə xəbər yayıldı. Yeni müstəqil dövlətlərin nümayəndə heyətləri, o sıradan Ə.M.Topçubaşov fasiləsiz olaraq konfransın ali şurasına etirazlarını bildirdilər. Çoxlu əsaslı dəlillər gətirdilər. Bu ideyaya mane oldular.

ABŞ prezidenti Budro Vilson 1918-ci il yanvarın 8-də çıxış edərək tarixdə «Vilson prinsipləri» kimi məşhur olan tezislərini bildirdi. Oradakı müddəalar yeni müstəqil dövlətlərin ümid və istinadına çevrildi. Əslində Vilson prinsipləri «Sülh konfransının ideoloji maskası»nı təşkil edirdi. 14 müddədan ibarət prinsiplərin bəziləri Azərbaycan üçün də vacib idi.

1. Bundan sonra heç bir gizli beynəlxalq saziş olmayacaq.
2. Ərazi suları xaricində həm sülh, həm də müharibə vaxtı gəmiçiliyin sərbəstliyi.
3. Mümkün qədər bütün iqtisadi maneələrin ləğvi.
4. Silahların azaldılması üçün ədalətli zəmanət.
5. ...Bütün müstəmləkə mübahisələrinin sərbəst, səmimi, bitərəflik mövqeyindən həlli.
6. Osmanlı imperiyasının türk hissəsində təminatlı və möhkəm suverenlik olmalıdır. Boğazlardan sərbəst keçid təmin edilməlidir.

7. Müstəqil Polşa dövləti yaradılmalıdır.
8. Xüsusi müqavilələr əsasında ümumi millətlər birliyi (Millətlər liqası) yaradılmalıdır.

Vilson bir qədər sonra bu prinsiplərə 4 bənd əlavə etdi.

1. Sülh prosesi qeyd-şərtsiz ədalətə əsaslanmalıdır.
2. Xalqlar və vilayətlər dövlətlər arasında şahmat oyunundakı piyada kimi mübadilə vasitəsinə çevrilməməlidir.
3. Bütün ərazi məsələsi aidiyyəti üzrə yerli əhəlinin maraqlarına uyğun olaraq həll edilməlidir.
4. Öz taleyini qəti həll etmiş bütün milli elementlərin tələbləri ödənilməlidir.

Öz müstəqilliyinin tanınması üçün Vilson prinsiplərindən faydalanmaq istəyən hər bir dövlət aşağıdakı şərtlərə cavab verməli idi.

1. Hər bir millət xarakterindəki hansısa intellektual və mənəvi-dini səciyyəsinə görə seçilməlidir.
2. Hər bir millət öz taleyini müəyyən etməyə qadir olduğunu göstərməlidir.
3. Öz xərclərini ödəmək üçün iqtisadi, təbii və maliyyə vasitələrinə malik olmalıdır.
4. Özünü xarici təcavüzdən qoruya bilməlidir.
5. O, tabe olduğu ölkənin hökumətinin zülmündən əziyyət çəkmiş olmalıdır.

1919-cu il mayın 28-də istiqlaliyyətin elan olunmasının ildönümü günü prezident B.Vilson Parisdə olan Azərbaycan nümayəndə heyətini qəbul etdi. Ona təqdim edilən Memorandumda Azərbaycan Respublikasının yaranması tarixi, bir ildə onun keçdiyi inkişaf yolu, bu yolda verdiyi qurbanlar dəqiq rəqəmlə: məsələn, bu yolda Azərbaycan iki şəhəri və 500 kəndi dağılmış, 100 mindən-150 minə qədər insan şəhid olmuşdu. Prezidentdən xahiş edilirdi ki, onun irəli sürdüyü prinsiplər Azərbaycana tətbiq edilsin. Azərbaycan Millətlər

Liqasına qəbul olunsun, ABŞ Azərbaycana hərbi yardım göstərsin.

Memorandumun sonunda bildirildi ki, Azərbaycan çar Rusiyasının Avropa dövlətlərinə borclarından onun payına düşən hissəsini ödəməyə qadirdir. Prezident qəbulda onlara ümidverici bir şey demədi. Lakin onu bildirdi ki, Azərbaycanın müstəqilliyi məsələsi rus məsələsinin həllindən əvvəl həll edilə bilməz.

Konfransda ermənilər ağlasığmaz ərazi iddialarından əlavə 19 milyard frank həcmində təminat tələb edirdilər. Ermənilərin əsas hədəfi Türkiyədən sonra Azərbaycan idi.

Əlimərdan bəy Topçubaşov Parisdən yığıdığı məktublarda ermənilərin Azərbaycan haqqında Avropa ölkələrində və ABŞ-da yaydıqları böhtan barədə yazırdı: «ermənilər bütün ölkələrin paytaxtlarında bizim əleyhimizə işi aparır. Bizi dövlət həyatına, başqa xalqlarla yanaşı yaşamağa qadir olmayan millət kimi qələmə verirlər».

Belə bir şəraitdə mənfur qonşuların azgün təbliğatına qarşı Avropa və Amerikanın özündə iki qat qüvvə ilə əks-təbliğat işini təşkil etmək çox zəruri idi. Ə.M.Topçubaşov başda olmaqla Azərbaycan nümayəndə heyətini yüksək intellektə, dərin biliyə, ensiklopedik məlumata malik olan üzvləri bir neçə istiqamətdə iş aparmalı oldular. Azərbaycan həqiqətlərini Avropa və Amerika xalqlarına çatdırmaq üçün gecə-gündüz dinclik bilmədən fədakarlıq göstərirdilər. İlk növbədə yerli amerikalıların iştirakı ilə xüsusi komitə yaratdılar. Onların vəzifəsi «ermənilərlə polemikaya girmədən» Azərbaycanı tanımaq istiqamətində iş aparırdılar. Nümayəndə heyətinin hər bir üzvü kiçik zaman kəsiyində Azərbaycanı çoxəsrlik və zəngin tarixi, odlar yurdunda yaşayan əhalinin antropologiyası, etnik tərkibi, təsərrüfatı, zəngin sərvəti, respublikanın müasir durumu barədə ingilis, fransız dillərində yüksək elmi səviyyədə əsərlər yazıb-nəşr etdirərək Avropada və Amerikada yaydılar. Fransız dilində informasiya bülleteni nəşr etdirdilər. Fransız mətbuatında

müntəzəm olaraq Azərbaycana aid materiallar nəşr etdirirdilər. Onların ən dəyərli işlərindən birisi «Paris Sülh konfransına Qafqaz Azərbaycana sülh nümayəndəliyinin tələbləri» kitabçasının nəşr edilməsi idi. Bu əsər «Azərbaycanın mənşəyi» adlı bölmə ilə başlayır. Xalqların yaranması və fəaliyyəti barədə məlumat verilir. İkinci bölmə azərbaycanlıların rus müstəmləkəçilərinə münasibəti, çarizmin burada müstəmləkə rejiminə həsr edilib. Sonrakı bölmədə Zaqafqaziya komissarlığı, onun Seymi və nəhayət Azərbaycan Demokratik Respublikasının demokratik yolla yaranması məsələlərinə həsr olunmuşdur. Həmin əsərdə qeyd edilirdi ki, Azərbaycanın ərazisi xanlıqlar dövrünün ərazisini əhatə edir. Konkret olaraq Qafqaz Azərbaycanın ərazisi aşağıdakı inzibati-ərazi vahidindən ibarətdir.

Bakı quberniyası, Gəncə quberniyası, bu quberniyanın dağlıq hissəsi hər iki respublika arasında mübahisəli ərazi kimi qalır. İrəvan quberniyası Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, Sürməli qəzaları, yeni Bəyazid, Eçmiədzin, Kümrü qəzalarının bir hissəsi, Tiflis quberniyasında Borçalı, Tiflis və Sığnax qəzalarının xeyli hissəsi, Zaqatala qəzası, Dağıstanda Kürə və Samur nahiyələrinin bir hissəsi, Dərbənd şəhəri, Qaytaq-qabasaran qəzasının bir hissəsi daxil idi. Bundan əlavə Tiflis quberniyasındakı Axaleik qəzası, Batum Qars əyaləti Qars ətrafının sakinləri azərbaycanlılarla eyni etnik qrupa daxildirlər. Onların dini, adət-ənənələri, vərdisləri, yaşayış tərzləri və mənşələri eynidir.

Adıçəkilən əsərdə Azərbaycan Respublikasının nəzarətində olan real ərazi 94,1 min kv.km, hələlik Azərbaycan hakimiyyətinin yayılmadığı ərazisi ilə birlikdə 150,02 min kv.km-dir. Həmin əsərin sonunda Azərbaycan nümayəndə heyətinin sülh konfransına təqdim etdiyi memorandumun tələbləri:

1. Sülh konfransı Qafqaz Azərbaycanın Rusiya imperiyasından ayrılmasını bəyənsin. Azərbaycan sərhədləri Memoranduma əlavə olunan xəritədə göstərilən və

Azərbaycan Demokratik respublikası adı ilə tanınan tam müstəqil dövlət olacaq.

2. Azərbaycan Respublikasının sülh nümayəndəliyinin üzvləri Sülh konfransının və onun komissiyalarının işinə cəlb olunurlar.

3. Azərbaycan Respublikası başqa dövlətlər kimi yüksək himayəsi altında olmaq istədiyi Millətlər Liqasının üzvlüyünə qəbul edilsin.

1919-cu ilin payızında General Denikinın Azərbaycan üzərinə təhlükəsi artmaqda idi. Hökumət bununla əlaqədar tədbirlər görməkdə idi. Sülh konfransındakı nümayəndə heyəti Könüllü ordunun təhlükəsi ilə əlaqədar konfransın sədrinin adına etiraz notası verdi. Orada deyilirdi ki, ingilis ordusu Azərbaycanı tərk etdikdən sonra könüllü ordunun Dərbənd yolunda cəmləşməsi güclənmişdi. Notada Denikinın ordusunun Dağıstana münasibətdə Departasiya xidmətini keçməməsi, Dərbəndi boşaltmaq tələbinin rədd edilməsi, könüllü ordu tərəfindən Xəzər donanmasının zəbt olunmuş hissəsinin Azərbaycana verilməsi tələb edilirdi.

1919-cu ilin sonlarında beynəlxalq vəziyyət dəyişdi. Qızıl ordunun vətəndaş müharibəsində ciddi qələbələri Kolçakın və Denikin ordusunun məğlubiyyətləri Antanta dövlətlərinin «Vahid və bölünməz Rusiya» ideyasına ümidini sındırdı. Belə şərait Antanta ittifaqı dövlətlərinin Rusiyaya münasibətini dəyişirdi. Antanta ali şurası Rusiya əsarətindən xilas olub öz müstəqilliyini elan edən dövlətlərin müstəqilliyinin tanınacağını bəyan etdi.

Belə bir məqamda – 1920-ci ilin yanvarında Sovet hökuməti Azərbaycana qarşı təzyiqlərə başladı.

SOVET RUSİYASININ AZƏRBAYCANA QARŞI İLK FİTNƏLƏRİ

Oktyabr çevrilişindən sonra müstəqillik qazanan dövlətlərlə keçmiş imperiya arasında bütün siyasi və iqtisadi əlaqələr kəsildi. Bazarlar və mənbələr itirildi. Əsrlərlə imperiyanın müstəmləkə iqtisadiyyatının tələblərinə uyğunlaşdırıldığından imperiya çökən kəmi müstəmləkələrin, o sıradan Azərbaycanın təsərrüfatı iflic vəziyyətinə düşdü.

Azərbaycan 1918-ci ilin mayında istiqlaliyyət bəyannaməsini elan etdikdən sonra bu hökumətin liderləri Sovet Rusiyası ilə iqtisadi və siyasi münasibətləri, əlaqələri bərpa etməyə çalışdılar. Lakin bolşeviklərin təqsi ucbatından buna nail olmaq mümkün olmadı. Əksinə Lenin başda olmaqla Sovet Rusiyası hökuməti özünün Bakıdakı qondarma filialı vasitəsilə nəinki Azərbaycanın istiqlaliyyətini tanımaq istəmir, hətta ona muxtariyyət vermək niyyətində də deyildi. İş o yerə çatmışdır ki, Bakı Kommunasının süqutundan sonra da Moskva Bakını «Sovet Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsi» hesab edirdi. Sentyabrın ortalarında milli ordunun Bakını xarici istilacılarından azad etdikdən sonra Çiçerin sentyabrın 21-də Almaniyaya göndərdiyi notada «Rusiya respublikasının çox əhəmiyyətli şəhərlərindən birisinin» - yeni Bakının Azərbaycan milli ordusu tərəfindən tutulmasına etirazını bildirirdi.

Azərbaycandakı kommunistlər Qızıl Orduya lazım olan benzini və digər neft məhsullarını gizli yolla Həştərxana göndərirdi. Onların söyi nəticəsində az vaxt içərisində 20 min pud benzin, 3,5 min pud sürtgü yağı göndərildi.

Bəllidir ki, Azərbaycanın işğalından sonra XIX yüzilliyin 30-cu illərindən başlayaraq çarizmin mənfur müstəmləkəçi, ruslaşdırma siyasəti nəticəsində Rusiyadan Azərbaycana, onun dilbər güşəsi Muğana on minlərlə rus ailəsi köçürüldü. Burada əlliye yaxın yeni yaşayış məskəni salındı. Sonra da həmin rusların yaşadığı ərazidən Azərbaycan əhalisinə qarşı

təcavüzdə istifadə etməyə başlandı. Bakı Kommunasının süqutundan sonra, 1919-cu ilin yayında ADC-ni devirmək məqsədilə Muğanda müharibə törətdilər.

Muğanda və Lənkəranda xeyli miqdarda rus kəndli ailəsi yaşayırdı. 1919-cu ilin əvvəllərində həmin rus kəndlilərinə arxalanan polkovnik İlyəşeviç burada «Lənkəran diyar idarəsi» deyilən qeyri-qanuni qurum yaratdı. Həmin qurum o qədər azğınlaşdı ki, Azərbaycan hökumətini tanımaqdan imtina etdi. Məqsəd Muğanı Denikinın ordusu üçün hərbi strateji bazaya çevirməklə Azərbaycanın istilasını başa çatdırmaq idi. Eyni zamanda bolşeviklər və daşnaqlar Muğandakı qüvvənin köməkliyi ilə Bakını yenidən ələ keçirmək ümidi ilə yaşayırdı. Ona görə də həm denikinçilər, həm də bolşeviklər rus əhalisini silahlandıraraq özləri üçün silahlı dəstələr hazırlayırdı. 1919-cu ilin aprelində bolşeviklər diyar idarəsini, ordu qərargahını, poçtu, radio stansiyası, dəniz limanını və digər strateji məntəqələri ələ keçirib oradakı denikinçi zabitləri həbs etdilər. Mayın 15-də burada qeyri-demokratik yolla Sovet Respublikası elan edildi. Yerli əhalinin üzərinə 8 milyon manat hərbi təzminat qoyuldu. Lenin buradakı qiyamçılara hərbi və maliyyə yardımı göstərdi. Xüsusi hərbi ekspedisiya yaradıldı. Onun vasitəsilə may-iyul aylarında Lənkərana XI Ordunun 200 nəfər əsgər və zabiti, 150 hərbi sursat və xeyli pul göndərildi. XI Ordunun hərbi səhra tribunalının sədr müavini T.Ulyantsevin başçılığı ilə Həştərxandan təcrübəli hərbi işçi qrupu göndərildi. Sovet hökumətinin mandatı ilə Ulyantsev Muğanın Siyasi Komissarı təyin edildi. Ona geniş səlahiyyət verildi. Azərbaycan hökuməti qiyamı yatırmaq üçün iyun ayında Muğan-Lənkərana hərbi qüvvə göndərməyə məcbur oldu. İki alaydan və 4 min nəfərdən ibarət bu hərbi qüvvəyə general Həbib bəy Səlimov başçılıq edirdi. İlyəşeviçin komandanlığı altında qiyamçı qüvvələri Biləsuvar yaxınlığındakı ilk döyüşdə ağır məğlubiyyətə uğradı və təslim oldu. İyulun 25-də isə bolşevik qüvvələri dənizə sıxışdırıldı. Onların bir hissəsi zorla qaçır

xilas oldu. Düşməndən bir hərbi təyyarə, 24 top, 60 pulemyot və xeyli miqdarda digər hərbi sursat qənimət götürüldü və milli orduya verildi. Bundan sonrada da bütün dünyaya azadlıq və muxtariyyət vəd edən Lenin Azərbaycana qarşı hərbi təzyiqləri gücləndirdi. General H.Səlimovun alayları Hacıqabul stansiyasından döyüş bölgəsinə dolayı yollarla 400 kilometrədən artıq məsafə qət etmişdi. Milli ordunun bir növ məşq xüsusiyyəti daşıyan Biləsuvar savaşı uğurlu oldu. Hələ ondan əvvəl H.Ramazanın partizan dəstəsi iyunun 10-da Astaranı azad etdikdən sonra ayın axırlarında Lənkərana hücum etdi. Şəhər uğrunda inadlı döyüşlərdə Ulyantsev öldürüldü. Onun ölümündən sonra sovet-daşnaq qoşunlarına Kolomiyyət rəhbərlik etdi. Bu vaxt H.Səlimovun əsgərləri düşməne dalbadal ağır zərbələr endirdi. Onları taqətdən saldı. İyulun 26-da sovet qoşunlarının törtöküntüləri gəmilərə minib Lənkərandan qaçdı. Onların bir hissəsi Həştərxana getdi. Qalanı İranın Aşur-Ada rayonunda mühasirəyə alındı. Dənizdəki ingilis gəmilərindən iki gün fasiləsiz atəşə tutuldu. Kolomiyyət başda olmaqda hamısı güllələndi. Beləliklə, yaranmaqda olan Azərbaycan milli ordusu düşməne layiqincə dərs verərək Muğanı azad etdi.

1919-cu ilin sonlarında bolşevik Rusiyası ordularının vətəndaş cəbhələrində döyüşlərdəki uğurları Antanta dairələrinin narahatlığını artırırды. ABŞ Dövlət Katibinin müavini Polkla söhbəti zamanı Lloyd Corc Kolçaka və Denikinə silah göndərməyi və yardım göstərməyi dayandıraraq Ukrayna, Bessarabiya, Baltikyanı əyalətlər, Finlandiya ilə birlikdə Azərbaycanın və Gürcüstanın müstəqilliyini tanımağı məsləhət gördü. Noyabrın 29-da Polk bu barədə ABŞ Dövlət Katibi Lansinqə məlumat verdi. İngiltərənin Zaqafqaziyadakı Ali Komissarı Oliver Uordrop öz hökuməti adından Nazirlər Şurasının sədri N.Yusifbəyliyə bildirdi ki, «onun hökuməti Azərbaycanın müstəqilliyini müdafiə edir və Azərbaycana rəğbətlə yanaşır». O, Uordrop öz hökumətini tələsdirirdi ki, əgər fəal hərəkət etməsə, Qafqaz respublikaları bolşeviklərlə

sazişə girməyə məcbur olacaqlar. Belə bir vaxtda 1920-ci il yanvarın 2-də RSFSR Xalq Xarici İşlər Komissarı G.Çiçerin Azərbaycan və Gürcüstan hökumətlərinə nota ilə müraciət edərək Denikinə qarşı birgə hərbi ittifaqa girməyi təklif etdi. Notada deyilirdi: «Denikin nəinki rus fəhlə və kəndlilərinin, həmçinin gürcü və Azərbaycan fəhlə və kəndlilərinin də düşmənidir. Ona görə də Denikinə Şimaldan Rusiya fəhlə və kəndliləri tərəfindən vurulan zərbəni gürcü və Azərbaycan fəhlələrinin və kəndlilərinin silahlı zərbəsi ilə birləşdirmək lazımdır». Yanvarın 6-da həmin nota Bakıda alınan kimi N.Yusifbəylinin sədrliyi ilə Dövlət Müdafiə Komitəsinin iclasında müzakirə edildi. Qərara alındı ki, bu barədə Gürcüstan hökumətinin necə hərəkət edəcəyi və İngiltərənin fikri öyrənilsin. Ona görə də ADC-nin Xarici İşlər Naziri F.Xoylu Bakıda olan ingilis nümayəndəsi polkovnik Stoks və Çiçerinin notası haqqında fikir mübadiləsi apardı. Elə həmin gün Stoks Tiflisə, Britaniya Ali Komissarlığına getdi. Yanvarın 7-də F.Xoylu Azərbaycanın Tiflisdəki nümayəndəsi Fəris bəy Vəkilova teleqrafla bildirdi ki, nota barədə Gürcüstanın və İngiltərə Ali Komissarının fikrini öyrənsin. O.Uordrop bildirdi ki, yaxın vaxtlarda Antanta Ali Şurası Azərbaycanın və Gürcüstanın müstəqilliyini tanıyacaq və onların müdafiəsi üçün yardım göstərəcəkdir. Notanın məkrli mahiyyəti barədə Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyi Versal Sülh Konfransındakı Azərbaycan nümayəndə heyətinə də məlumat göndərirdi. Sovet hökuməti Azərbaycanın istiqlalıyətini tanımaq xəttini davam etdirməklə yanaşı, onu Denikinlə qeyri-bərabər mübarizəyə cəlb etməklə zəiflətmək və məhv etmək, sonra isə bu istiqlalın axırına çıxmaq istəyirdi. Bu Leninin Azərbaycana qarşı diplomatik yerışı idi. Onu Denikinin əli ilə məhv etmək istəyirdi. Azərbaycan hökumətinin xadimləri bu işdə sayıqlıq və müdrilik nümayiş etdirdi.

Antantanın Zaqafqaziyadakı baş komissarları Oliver Uordrop və Haskel London Paris ilə təcili olaraq əlaqəyə

girdikdən sonra Gürcüstan və Azərbaycan cümhuriyyətlərinə məsləhət gördülər ki, onlar Sovet Rusiyası ilə Denikinin arasındakı müharibədə bitərəf qaldıqlarını elan etsinlər. ADC 1920-ci il yanvarın 14-də Sovet hökumətinin notasına verdiyi cavabda bildirdi ki, Sovet Respublikasının daxilində gedən mübarizəyə qarışmamaq, sülh və mehriban qonşuluq şəraitində yaşamaq arzusundadır. Yəni heç bir qonşu dövlətin daxili mübahisələrinə qarışmaq niyyətində deyildir.

RK(b)P MK Siyasi Bürosu yanvarın 17-18-də Azərbaycan hökumətinin cavabını müzakirə etdi. Leninin təklifi ilə «Xalq Xarici İşlər Komissarlığına tapşırıldı ki, Azərbaycan hökuməti barəsində, Denikinə qarşı birgə hərbi əməliyyat aparmaq təklifimizi rədd etdiyinə görə və Xəzər dənizində İngiltərə hərbi qüvvələrinə kömək etdiyinə çox ehtiyatlı və etimadsız siyasət yeritsin».

Paris Sülh Konfransında Avropa dövlətləri Azərbaycanın istiqlalıyətini tanıdıqdan sonra Çiçerin yanvarın 23-də ikinci notasını verərək Azərbaycana qarşı təzyiği yenidən gücləndirdi. Mudaxiləçi XI Qızıl Ordu Dağıstan sərhədlərində olan zaman heç bir bəhanə və zərurət olmadan Çiçerin fevralın 20-də Azərbaycana üçüncü nota göndərdi. Azərbaycan hökuməti və Parlamenti daxilində təşvişi artırdı və böhranı daha da dərinləşdirdi. Ölkənin daxilində vəziyyəti gərginləşdirən və narahatlığı artıran bir amil də Avropa dövlətlərini, xüsusilə İngiltərənin Azərbaycana vəd etdiyi hərbi yardım gəlib çıxmırdı. Bu azmış kimi İngiltərənin Baş Naziri L.Corc Londonda olan Sovet Xarici Ticarət Naziri Krasinlə söhbəti zamanı eyhamla «bolşeviklərin Zaqafqaziyayı tutmasına mane olmayacağını bildirdi. Birbaşa hərbi təcavüzə başlamağa ehtiyac duymayan, daha doğrusu bundan ehtiyat edən bolşeviklər Azərbaycana qarşı münafişələr yaradırdı». Çiçerin Leninə məsləhət verirdi ki, «Azərbaycana qarşı zor işlətməyimiz beynəlxalq aləmdə dostlarımızı bizə qarşı qaldıra bilər... Bizi imperialist hesab etməmələri üçün gerək onlara bəhanə verməyəkdir».

AZƏRBAYCAN DEMOKRATİK RESPUBLİKASININ DAXİLİ SİYASƏTİ

ADR və onun parlamenti iki ildən də az yaşamasına baxmayaraq, cəmiyyətin iqtisadi siyasi və mədəni problemlərinə aid xeyli qanun və qərarlar qəbul etdi, çox vacib tədbirlər həyata keçirdi. Daxili siyasət sahəsində əhəmiyyətli addımlar atıldı, süvari, piyada, topçu və s. növdə olan hər cür silaha malik nizami ordu yaradıldı. Kiçik hərbi donanma təşkil edildi. Milli zabit kadrları hazırlamaq üçün hərbi məktəblər yaradıldı.

Ölkənin daxilində əmin-amanlıq yaradıldı. Qarabağ ermənilərinin azğınlığına son qoyuldu. Naxçıvan Ermənistanın işğal etməsinə imkan verilmədi. Ləğv edilmiş dövlət bankı bərpa edildi. Torpaq islahatına uyğun olaraq kəndliləri sələmçilərin əzabından xilas etmək üçün milli kredit bankları yaradıldı. Milli kadrlar hazırlamaq məqsədilə ali və orta ixtisas məktəbləri yaradıldı.

Hökumətin vacib daxili tədbirlərindən birisi Gəncənin qədim və tarixi adının özünə qaytarılması, Ağdama şəhər statusu verilməsi, Karyagin qəzasının Cəbrayıl adlandırılması.

1918-ci il iyunun 27-də Azərbaycan (türk) dilinin rəsmi dövlət dili elan edilməsi.

1918-ci il noyabrın 9-da qırmızı, mavi və yaşıl rənglərdən, ağ aypara və səkkizbucaq ulduzdan ibarət dövlət bayrağının qəbul edilməsi.

Parlamentin 1919-cu il avqustun 11-də Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında qanun qəbul etməsi, habelə parlamentin Müəssislər Məclisinə seçkilərin əsaslarını hazırlamaq məqsədilə bütün partiyaların nümayəndələrindən ibarət komissiyaların yaradılması və 4 fəsil, 116 maddədən ibarət əsasnamənin hazır olması. Həmin əsasnaməyə əsasən islam aləmində ilk dəfə olaraq qadınlara seçmək və seçilmək hüququ verilməsi.

Milli-dini ənənələrə uyğun olaraq cümənin istirahət günü elan edilməsi, dini bayram günlərinin istirahət günü kimi sayılması.

1919-cu ilin dekabrında Müsavat Partiyasının ikinci qurultayında qəbul edilən proqramında islamın şiə və sünni cərəyanları arasında əsrlərdən bəri davam etməkdə olan ziddiyyəti aradan qaldırmaq məqsədilə vahid ruhani idarəsinin yaradılmasının qərar alınması.

1918-ci il avqustun 31-də Azərbaycan ərazisində bolşevik bayrağı altında fəaliyyət göstərən erməni silahlı dəstələrinin müsəlmanlara qarşı törətdikləri cinayətləri araşdırmaq məqsədilə Ə.Xasməmmədovun başçılığı ilə fəvqəladə istintaq komissiyası yaradılması.

Azərbaycan tarixini, xüsusilə XX əsrdə milli demokratik hərəkatı araşdırmaq məqsədilə 1919-cu il dekabrın 29-da Bakıda «Müsəlman Şərqi»ni öyrənən cəmiyyətin təşkil edilməsi. Həmçinin parlamentin nəzdində «İstiqlal» muzeyinin yaradılması.

1920-ci ilin aprelinde dövlət gerbinin qəbul edilməsi.

Hökumətin daxili siyasəti sahəsində mühüm vəzifələrdən olan səhiyyə müəssisələrinin təşkili və əhalinin cansağlığının qayğısına qalınması, şəhərlərdə dövlət hesabına xəstəxanaların, qəzalarda 35 xəstəxana və 56 feldşer məntəqəsinin, habelə dərmanxanaların yaradılması.

Parlamentin qəbul etdiyi qanun və qərarların 82-nin maliyyəyə, 12-nin torpağa, 10-nun sosial təminatla, 8-nin nəqliyyata və s. aid olması.

Həmçinin parlamentdə Bakı Universitetinə, Dövlət Bankına, dövlət əmanət kassalarına, mətbuata dair əsasnamələrin qəbul edilməsi.

«Müsavat»ın proqramında aqrar məsələyə münasibət məsələsi. Əkinə yararlı torpaqların 30%-nin xəzinəyə, 20%-nin iri mülkədarlara, 50%-nin kəndlilərə məxsus olması. Mülkiyyətindən asılı olmayaraq, bütün torpaqların altındakı sərvətlərin dövlətə məxsus olması.

Hökumətin neft mədənlərində, sənaye müəssisələrində, gəmiçilikdə, nəqliyyatda və başqa sahələrdə çalışan fəhlələrin əmək hüququnun mühafizəsi və təhlükəsizliyi üçün gördüyü tədbirlər.

İmperiyannı dağılmasından sonra Azərbaycanın Rusiyadakı ənənəvi bazarlarından məhrum olması, ehtiyat mənbələrini itirməsi.

Yolların bağlanması nəticəsində ərzaq qıtlığının yaranması, habelə sənaye xammalının: pambıq, ipək, tütün, şərab və s. kimi ixracat mallarının istehsalının ixtisar edilməsi. Neft sənayesində böhran yaranması.

1919-cu ildə dövlətin gəlirinin 665 milyon, məxaricin 1 milyard 85 milyon manata çatması. Büdcə kəsirini ödəmək üçün tədaviyə 250 milyon manat yeni pulun buraxılması. İnflyasiyanı aradan qaldırmaq məqsədilə 500 manat dəyərində milli kağız pulun dövriyyəyə buraxılması.

ADR-in inzibati sahədə dəyişikliklər etməsi, Bakı, Gəncə, Qarabağ və Zaqatala quberniyalarının yaranması. Qəzalarn əvvəlki vəziyyətdə qalması. Köhnə məhkəmə sistemi, xəzinə və ticarət palatalarının, maliyyə müfəttişliyinin əvvəlki funksiyalarını davam etdirməsi.

Azərbaycan Milli ordusunun yaranması. Onun Muğanda, Zəngəzurdə və Qarabağda ilk sınaq döyüşləri

Rusiya imperiyasının uzun sürən müstəmləkə əsarəti dövründə türklərin yaşadığı Azərbaycanda və Türkiyədə məqsədyönlü şəkildə gənclərin orduya çağırılmaması. Onun səbəbləri və acı nəticəsi. Beləliklə, hərbi səriştəsini itirən millətin zərurət yarandıqda öz içərisindən kifayət qədər əsgər və zabit toplamaq imkanının məhv edilməsi. Düşmənin qarşısında əliyalın və aciz qalması.

Dünya müharibəsi zamanı Qafqaz cəbhəsində Osmanlı ordusunun zərbələri nəticəsində məğlub olub geri çəkilən erməni hərbi hissələrinin öz heyfini silahsız və günahsız

Azərbaycan əhalisindən çıxması. Kəndlərin dağılması, adamların qətlə yetirilməsi.

Zaqafqaziya komissarlığının 1917-ci ilin noyabrında milli hərbi korpusların yaradılması haqqında ədalətsiz qərarı. Həmin il dekabrın 11-də Azərbaycan korpusunun yaradılmasının general Ə.Şıxlinskiyə həvalə edilməsi. Lakin bu vacib işin Azərbaycanda çox ləng həyata keçirilməsi, onun obyektiv və subyektiv səbəbləri.

1918-ci ilin mayında Zaqafqaziya Federativ Respublikası və Seymi dağılan zaman müstəqilliyini elan etmiş ADR-in ixtiyarında cəmi 600 əsgər və zabitin olması onun nəticəsi idi. Belə bir kiçik kontingentlə respublikanın suverenliyinin və ərazi bütövlüyünü qorumağın mümkün olmaması. Bakının bolşeviklərin və daşnakların hakimiyyəti altında olması.

Düşmənin qoşununun Kürdəmir və Ucar dəmiryolu stansiyasına doğru hərəkət etməsi. Şamaxının, Lənkəranın, Salyanın, Astaranın, Göyçayın bolşeviklərin nəzarəti altında olması. Müdaxiləçilərin Gəncəyə doğru irəliləməsi.

Ermənistan ordusunun Zəngəzura, Göyçəyə, Qarabağa, Zəngibasara hücumları.

Azərbaycan hökumətinin hərbi yardım üçün qardaş Türkiyəyə müraciət etməsi. Türklərin böyük yardımı. Ənvər paşanın öz qardaşı Nuru paşanı Qafqaz İslam ordusunu yaratmaq üçün Gəncəyə göndərməsi. 1918-ci ilin may-iyun aylarında Mürsəl paşanın, Nazim paşanın və digər türk zabitlərinin başçılığı ilə 10 min əsgər və zabitdən ibarət türk qoşunlarının Gəncəyə toplaşması. Türk sərkərdələrinin Azərbaycan milli ordusunun formalaşmasına yaxından köməyi.

Ordu quruculuğu sahəsində müsəlman korpusunun «Əlahiddə Azərbaycan korpusu» adlandırılması. 1919-cu il iyunun 19-da məcburi hərbi mükəlləfiyyət haqqında fərmanın verilməsi.

«Əlahiddə Azərbaycan korpusu»nun Nuru paşanın komandanlığı etdiyi Qafqaz İslam ordusu ilə birləşdirilməsi. Bu

ordunun bütün sahələrdə Sovet qoşunlarını əzişdirərək 1918-ci il sentyabrın 15-də Bakını xarici işğalçılardan azad etməsi. Bakı uğrunda döyüslərdə qardaş türk ordusunun min nəfər, milli ordunun beş min nəfər şəhid verməsi.

Mudros müqaviləsindən və türk ordularının Azərbaycandan getməsindən sonra vəziyyətin yenidən pisləşməsi. Tomsonun başçılığı ilə ingilis qoşunlarının Bakıya və Azərbaycana daxil olması. General Tomsonun tələbi ilə 1918-ci il noyabrın 22-də Azərbaycan korpusu qərargahının Bakıdan Gəncəyə köçürülməsi.

Millətin və dövlətin təhlükəsizliyini qorumaq üçün zəruri tədbirlərin görülməsi. 1918-ci il oktyabrın 28-də respublika hökumətinin iclasında Müdafiə Nazirliyinin yaradılmasının qərarı alınması. Nazirlər Şurasının 1918-ci il 7 noyabr tarixli qərarı ilə rəsmi olaraq hərbi Nazirlik təsis edilməsi. Ona əvvəlcə F.Xoylu özü, sonra dekabrın 25-də general C.Mehmandarovun nazir, Ə.Şıxlınskinin müavin təyin edilməsi. Vaxtilə almanların Krimda yaratdığı inzibati idarənin başçısı olmuş Litva tatarı Süleyman Sulkeviçin baş qərargahın rəisi olması. 1919-cu il yanvarın 15-də 9 şöbəsi olan baş qərargahın yaranması. Baş qərargahın nəzdində hərbi məhkəmə və hərbi prokurorluq təşkil edilməsi. 1919-cu ilin martında Baş qərargahın baş idarəsinin birləşdirilməsi. Başda general-mayor Həbib bəy Səlimov olmaqla Azərbaycan ordusunun Ələtdən Qızılburuna qədər Bakı quberniyası ərazisini əhatə edən Bakı möhkəmləndirilmiş hərbi general-qubernatorluğu yaradılması. General-mayor M.T.Tlexasin onun rəhbəri təyin edilməsi.

Milli ordunun zabit korpusunun bir hissəsini Azərbaycanda qalan və yaxud ruslara əsir düşmüş türklər, 300 nəfərə qədərinin isə Azərbaycanda olan rus və gürcü zabidlərinin təşkil etməsi. Hərbi nazirliyi və onun baş qərargahının Gəncədə gördüyü mühüm tədbirlərdən birisinin «hərbi təlimnəmə»nin qəbul edilməsi olması, milli zabit kadrları hazırlayan Gəncədə, Ağdamda (pulemyotçu məktəbi,

direktoru general Süleyman bəy Əfəndiyev idi) serjant hazırlayan, Şuşada hərbi feldşer məktəbi, hərbi dəmiryol məktəbi, istehkamçılar məktəbi və başqalarının yaradılması.

Plana uyğun olaraq milli ordunun sayının 1919-cu ilin sonuna qədər 25 min nəfərə çatdırılması. Dövlət büdcəsinin 24 faizinin (400 milyon manat) ordunun yaradılması üçün ayrılması. Həmin ilin sonunda milli ordunun iki piyada və bir süvari diviziyadan ibarət olması. General-mayor Cavad Şıxlınskinin başçılıq etdiyi birinci piyada diviziyasının qərargahının Gəncədə, general-mayor İbrahim Usubovun rəis olduğu ikinci piyada diviziyasının qərargahının Bakıda və general-mayor Teymur Novruz oğlunun rəis olduğu süvari diviziyasının qərargahının Bakıda yerləşməsi. Bunlardan əlavə, Gəncədə birinci və ikinci artilleriya briqadalarının yerləşməsi. Həbib bəy Səlimovun komandanlığı altında Bakı möhkəmləndirilmiş komandanlığın tabeliyində xüsusi batalyonların olması.

Parlamenti xüsusi mühafizə dəstəsinin qorumasını. Bütövlükdə milli orduda 600 nəfər zabit, 3 zirehli qatar, 8 dəniz təyyarəsi, 6 zirehli avtomobil, Qars və Ərdəhan adlı iki hərbi gəminin olmasını. 1920-ci ildə milli ordunun şəxsi heyətinin 40 min nəzərə çatdırılması.

Hərbi hava donanması yaratmaq üçün 12 hidroplan, 6 aeroplan alınmasının nəzərdə tutulmasını. İngilislər gedən zaman silahlarının xeyli hissəsini milli orduya verməsini.

Milli orduya silah almaq üçün İtaliya və Gürcüstanla müqavilə bağlamasını.

Milli orduda S.Mehmandarov, Ə.Şıxlınski, S.Sulkeviç, H.Səlimov, H.Naxçıvanski, Həmid Qaydabaşı, şahzadə Qasım Qacar, Yadigarov, İbrahimağa Vəkilov, C.Şıxlınski və onlarca istedadlı cəsur generalların, sərkərdələrin olmasını.

1919-cu ilin iyununda hərbi nazirliyin və qərargahının yenidən Gəncəyə köçməsinə. Həmin il avqustun sonlarında general Denikin 150 minlik ordusunun Dağıstana

yaxınlaşması ilə Azərbaycan üçün təhlükə yaratmasını. Bununla əlaqədar Dövlət Müdafiə Komitəsinin tədbirləri.

1919-cu il iyunun 27-də Gürcüstanla 3 il müddətinə müdafiə paktının imzalanmasını. Ermənilərin fitnələrini.

Muğanda yaradılmış Sovet hakimiyyətinə qarşı Milli Ordunun sınaq döyüşləri və Muğanın işğalçılardan azad edilməsini.

1919-cu ilin iyun ayında daşnakların təhriki ilə Qarabağ ermənilərinin vilayətin Ermənistanla birləşdirməsini tələb etməsini. Şimaldan Denikin təhlükəsinin artdığı şəraitdə onlarla gizli ittifaqa girən ermənilərin Qarabağda yerli əhaliyə qarşı törətdikləri vəhşilikləri.

Oktyabr ayında Cavad Şıxlınskinin komandanlığı ilə milli ordunun Ermənistan ordusuna qarşı müharibəsini və düşməni əzməsini. Noyabrın 23-də Ermənistanla sülh bağlanmasını.

1920-ci ilin baharında (aprelin əvvəllərində) Azərbaycan ordusunun «Əsgəran döyüşü»ndə düşməni qoşununu darmadağın edərək Şuşaya daxil olmasını. Hərbi nazir S.Mehmandarovun Şuşaya gələrək ermənilər üzərində tarixi qələbə çalan milli ordunun əsgər və zabitlərini təbrik etməsini.

MƏDƏNİ QURUCULUQ SAHƏSİNDƏ TƏDBİRLƏR

1917-ci ildə Rusiyada fevral inqilabından sonra yeni mərhələyə daxil olan və geniş vüsət alan milli azadlıq hərəkatı milli dövlətçiliyimizin bərpası ilə nəticələndi. Millətin tale yükünü çiyinlərinə götürən xalqın qeyrətli oğulları ADR-nin 23 aylıq hakimiyyəti dövründə daxili siyasət sahəsində uğurlu addımlar atdı.

Belə tədbirlərdən biri də mədəni quruculuq sahəsində idi. Hökumət maarifin demokratikləşdirilməsi və milliləşdirilməsi sahəsində idi.

Respublikanın bütün ərazisində olan məktəblərin Maarif Nazirliyi tərəfindən siyahıya alınması.

Məktəblərdə təhsilin türk (Azərbaycan) dilində aparılması haqqında fərmanın verilməsi.

1918-ci il sentyabrın 7-də milli azlıqda qalan xalqlara rus dilində və ya öz doğma dillərində məktəblərini yaratmağa icazə verilməsi. Bununla belə, təlimin qeyri dillərdə aparıldığı məktəblərdə dövlət dili statusu qazanmış türk dilinin tədrisinə geniş yer verilməsi.

Həmin qərara uyğun olaraq Dağlıq Qarabağın erməni məktəbləri üzrə xüsusi müfəttişliyin yaradılması.

1918-1919-cu tədris ilində 643 təhsil məktəblərində dərs ilinə başlanılması. Bu məktəblərdən 23-nün orta məktəb olması. Bakıda, Gəncədə, Şəkiddə olan «Müqəddəs Nina» məktəblərinin qadın gimnaziyaları adlandırılması.

Azərbaycanda xalq maarifinin inkişafını ləngidən amillərdən birinin müəllim kadrlarının çatışmaması və ya çox az olması idi.

Azərbaycanda ali təhsil müəssisələrinin olmaması. Bakıda və Gəncədə olan seminariyaların bu tələbatı ödəyə bilməməsi. Qori Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan bölməsinin Qoridən Qazaxa köçürülməsi. Bundan əlavə, milli müəllim kadrları hazırlamaq məqsədilə Bakıda, Gəncədə, Şəkiddə, Zaqatalada, Qusarda, Salyanda, Qazaxda, Şuşada ibtidai məktəblər üçün qısa müddətdə pedaqoji kadrlar hazırlayan pedaqoji kursların və məktəblərin yaradılması.

Türkiyədən 50 nəfər müəllim gətirilməsi.

Respublikanın tarixində ilk ali təhsil ocağının – Bakı Universitetinin yaradılması.

1919-cu ilin oktyabrında fəaliyyətə başlayan bu təhsil ocağının respublikada yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasında misilsiz rolu.

Maliyyə çətinliyinə baxmayaraq, hökumətin milli kadrların hazırlanmasına qayğını gücləndirməsi.

Hökumətin təhsil sahəsində mühüm tədbirlərindən biri də istedadlı kadrların 100 nəfərini xarici ölkələrin (İngiltərə, Fransa, İtaliya, Rusiya, Türkiyəyə) ali məktəblərinə təhsil almağa göndərmək barədəki qərar idi. Onlar təhsillərini başa çatdırana qədər dövlətdən təqaüd və nəqliyyat pulu almalı idi.

Məktəblərin tədris bazasının möhkəmləndirilməsi, şagirdlərin yazı ləvazimatı və dərsliklərlə təmin edilməsi problemi.

Latin əlifbasına keçmək ideyası, savadsızlığın ləğvi istiqamətində tədbirlər.

AZƏRBAYCAN PARLAMƏNTİ

Milli Şuranın 17 iyun tarixli sonuncu iclasının qərarı ilə F.Xoyski hökumətinə tapşırıldı ki, altı ay müddətində Müəssisələr Məclisinə seçkilər keçirsin. Lakin siyasi hadisələrin sonrakı gedişi, Bakı Soveti və onu əvəz edən Sentrokaspi hökuməti ilə müharibənin sentyabrın ortalarına qədər uzanması seçkilərin keçirilməsinə imkan vermədi. Hökumət Gəncədən Bakıya köçməzdən iki gün əvvəl seçki məsələsi ilə əlaqədar F.Xoyski, N.Yusifbəyli və B.Cavanşirdən ibarət komissiya yaradıldı. Həmin ilin payızında dünya müharibəsində Almaniya ittifaqının məğlub olması və Mudrosda Türkiyə ilə sazişin imzalanması ilə əlaqədar vəziyyət yenidən dəyişdi. Müttəfiq qoşunları Bakıya daxil olandan sonra Milli Şuranın 20 noyabr tarixli ikinci iclasında (fasilədən sonra birinci iclas noyabrın 16-da keçirildi) Azərbaycanda ali qanunverici orqanın yaradılması haqqında Qanun qəbul edildi. Həmin qanuna əsasən birbaşa seçkilər, bərabər münayəndəlik və universal səsvermə təmin olunurdu. Azərbaycan Şərqdə qadınlara seçki hüququ verən ilk respublika idi. Qanunda seçkinin keçirilməsi tarixi göstərilirdi. Məlum səbəb üzündən seçkini keçirmək mümkün olmadı. Ona görə də Milli Şura özünü hələlik müvəqqəti geniş əsaslı qanunverici orqan kimi yenidən qurdu.

Parlament adını qəbul edən bu orqan yeni üzvlərin və azlıqda qalanların nümayəndələrinin koortasiyası hesabına genişləndirdi. Təkpalatalı parlament 120 nəfərdən ibarət olmalı idi. Milli Şuranın 44 nəfər üzvündən əlavə əhalinin milli say nisbətinə görə daha 36 azərbaycanlı seçilməklə 80 nəfərə çatdırılmalı idi. Bundan əlavə, 21 yer ermənilərə, 10 yer ruslara, azlıqda qalan digər xalqların (yəhudi, alman, gürcü, polyak və s.) hərəsinə bir yer vermək nəzərdə tutuldu. Nümayəndələr birbaşa qapalı seçkilərdə seçilməli idi. Şəhərlərdən olan millət vəkilləri bələdiyyə idarəsinin üzvləri tərəfindən, mahalların nümayəndələri isə mahal milli komitələri tərəfindən seçilirdi.

Parlament haqqında qanun ruslar, ermənilər, yəhudilər və onların partiyaları (eser, daşnak, bund və s.) tərəfindən ciddi etirazla qarşılandı. Parlamentin yaranması «Böyük və bölünməz Rusiyaya» qarşı xəyanət kimi qiymətləndirildi. Rus və erməni milli şuraları parlamenti baykot etməyə çalışdı.

Onlar məqsədlərinə nail ola bilmədilər. Lakin nümayəndələrin miqdarı nəzərdə tutulduğu 120 əvəzinə 96 nəfər oldu.

Gərgin şəraitdə 1918-ci il dekabrın 7-də H.Z.Tağıyevin qız məktəbinin binasında (hazırda İstiqlal küçəsindəki Əlyazmalar İnstitutunun binası) təntənəli şəkildə parlamentin ilk iclası keçirildi. Şəhərin mərkəzi bayramsayağı bəzənmişdi. İclasın keçirildiyi salona gözəl xalılar döşənmiş və milli bayraq asılmışdı. Millət vəkillərindən əlavə, hökumət üzvləri və Bakıda olan diplomatik korpusun nümayəndələri də iştirak edirdi. Tomsonun nümayəndəsi Kokkorel də onların arasında idi. İclası M.Ə.Rəsulzadə açdı, parlaq təbrik nitqi söylədi. Onun çıxışı ilhaqçılara qarşı yönəldi. Maraqla dinlənən çıxışını «bir dəfə yüksələn bayraq bir daha enməz» müdrik kəlamı ilə bitirdi. Onun təklifi ilə parlamentin sədrinin, müavinlərinin və katibin seçilməsinə başlandı. Şəfi bəy Rüstəmbəyovun təklifi ilə Ə.T.Topçubaşov yekdilliklə parlamentə sədr seçildi. O, Türkiyədə diplomatik işdə olduğundan qiyabi surətdə seçildi. Hüquqşünas doktor Həsən

bəy Ağayev sədrin birinci müavini, Rəhim bəy Vəkilov isə katib seçildi (daxili nizamnaməyə uyğun olaraq bir illik səlahiyyət müddəti bitdiyinə görə H.Ağayev istefa verdiyindən onu Məmməd Yusif Cəfərov əvəz etdi).

96 nəfər parlament üzvündən 38-i müsavət, 11-i ittihadı, 12-si sosialistləri (müsəlman sosialist bloku və hümmət) və menşevik partiyasını birləşdirirdi. 10-u əhrarı, 9-u müstəqilləri, 7-si daşnakları, 4-ü digər erməni partiyalarını, 5-i digər milli azlıqları təmsil edirdi. Parlamentin tərkibində: 43 mülkədar, 15 neft sənayeçisi, 12 tacir, 8 ruhani və s. Göründüyü kimi, çoxpartiyalı parlament idi.

Parlamentin rəhbərliyi seçildikdən sonra hökumətin başçısı F.Xoyski tribunaya qalxdı. O, nitqinə bu sözlərlə başladı: «Bu gün elə əziz və mübarək gündür ki, bunu biz yuxumuzda da görə bilməzdik». Sonra az müddət içərisində hökumətin gördüyü vacib işlər: dəmir yolunda hərəkətin bərpası, rabitənin işə düşməsi, bank və maliyyə işlərinin nizamlanması, özbaşnalığa son qoyulması, hökumətin Bakıya köçməsi və s. haqqında məlumat verdikdən sonra hökumətin hakimiyyəti parlamentə verdiyini bildirdi. Parlamentin gündəliyindəki növbəti vacib məsələ yeni hökumət kabinetinin təşkili idi. Razılığa görə, parlamentin tərkibindəki müxtəlif partiyaların nümayəndələrindən ibarət koalisiya hökumət yaranmalı idi. Yeni kabinetin təşkili də F.Xoyskiyə tapşırıldı. Dekabrın 26-da hökumətin tərkibi parlamentin təsdiqinə verildi. İttihad partiyası bu dəfə hökumətdə iştirak etmədi.

F.Xoyski – Nazirlər Şurasının sədri və xarrici işlər naziri

S.Mehmandarov – hərbi nazir

M.Əsədullayev – ticarət və sənaye naziri (Tomson onun namiz.)

İ.Protasyev – maliyyə naziri

K.Lizqor – ərzaq naziri (polyak idi)

X.Məlikaslanov – yollar naziri

A.Səfikürdski – neft, teleqraf və əmək naziri

M.H.Hacinski – dövlət nəzarətçisi

M.Makinski – ədliyyə naziri

X.Sultanov – əkinçilik naziri

Rüstəm Xoyski – himayəçilik naziri

A.Kindes – xalq səhiyyə naziri

Dekabrın 28-də V.Tomson yeni hökuməti tanıdı və bildirdi ki, bütün Azərbaycan ərazisində F.Xoyskinin sədrliyi ilə yaradılmış Azərbaycan koalisiya hökuməti yeganə qanuni hakimiyyətdir.

Parlamentin fəaliyyət göstərdiyi 15 ay ərzində 140-dan artıq ümumi iclası keçirildi. Onlardan ikisi (28.05.1919 və 15.09.1919) təntənəli yubiley iclası idi. İclaslarda müzakirəyə 315 qanun layihəsi təqdim edildi və onların əksəriyyəti qəbul edildi. Başqa dövlətlərlə bağlanmış müqavilələr və rəsmi sənədlər parlamentdə təsdiq edildikdən sonra qüvvəyə minirdi. Dövlət büdcəsinin təsdiqi və xərclənməsinə nəzarət də parlamentin səlahiyyətində idi. Parlamentin qanunvericilik və inzibati fəaliyyət sahəsində böyük hüquqları vardı. Hökumətə sorğular vermək və nazirlərdən hesabat tələb etmək səlahiyyətində idi. Parlament sədrinin Müəssislər Məclisinə seçkilər keçirilənə qədər Baş Naziri seçməyə və ona hökumətin təşkilini tapşırmaq ixtiyarı vardı. İstisnasız olaraq bütün nazirliklərin fəaliyyəti parlamentin nəzarəti altında həyata keçirilirdi. Hərbi Nazirlik də ona tabe idi. Parlament müvəqqəti ali qanunverici orqan hesab edildiyindən bir sıra köklü məsələlər, o sıradan torpaq haqqında qanun və Konstitusiyanın qəbulu Müəssislər Məclisinə saxlanıldı.

Müəssislər Məclisinə seçkilərin əsaslarını hazırlamaq üçün parlamentdə bütün fraksiyaların nümayəndələrindən ibarət komissiya təşkil edildi. Komissiyanın hazırladığı Əsasnamə 1919-cu il iyulun 21-də qəbul olundu. Əsasnamə 4 fəsil və 116 bənddən ibarət idi. Seçkilərdə cinsindən, dinindən, dilindən, milliyyətindən asılı olmayaraq, respublikanın 20 yaşına çatmış vətəndaşları iştirak edə bilərdi. Seçkilər, bərabər, müstəqim və qapalı şəkildə keçirilməli idi.

Müəssislər Məclisi üzvlərinin sayı 120 nəfər nəzərdə tutulurdu. Seçkilərin keçirilməsi 1920-ci il aprelin 20-nə təyin edildi. Təəssüf ki, məlum səbəbə görə onu keçirmək mümkün olmadı.

ADR-nin süqutu və təmin edən amillər

bSovet Rusiyası Azərbaycanın istiqlaliyyətini tanımaq istəmədi. Halbuki, qonşu dövlətlərin hamısı Azərbaycanı de-fakto tanımışdı. Rusiyanın başı vətəndaş müharibəsinə qarışdığından buraya müdaxilə ordusu göndərə bilmirdi. Real məqamın çatmasını gözləyirdi. Bununla belə, cəbhələrdə döyüş-döyüşə cənuba yaxınlaşdıqca Rusiyanın təzyiqi də şiddətlənirdi. ADC-ni daxilən zəiflətmək, ölkənin daxilində siyasi və iqtisadi sabitliyi pozaraq böhran yaratmaq, xalqın öz hökumətinə inamını azaltmaq məqsədilə müxtəlif təzyiq formalarından istifadə edirdi. Əslində bu təzyiq formasının hər birisi Azərbaycanda dövlətin süqutu üçün amil idi. Həmin amillərdən bir neçəsi üzərində daha ətraflı dayanmaq lazımdır.

Belə amillərdən biri Azərbaycanda «beşinci kolonnanın» fəaliyyətinin canlandırılması oldu. Xatırlayaq ki, 1919-cu ilin payızında və 20-ci ilin əvvəlində Azərbaycanda güclü kommunist təşkilatı vardı. O, rəsmən aşağıdakı üç təşkilatda birləşirdi: RK/b/P-nın Bakı Təşkilatında, bolşevik «Hümmət» və bolşevik «Ədalət» təşkilatlarından ibarət idi. Onların hamısı RK/b/P Qafqaz Ölkə Komitəsinə tabe idi. Qəzaları da nəzərə alsaq, bu üç təşkilatda 7 min nəfərə yaxın adam vardı. RK/b/P tərkib hissəsi olaraq Azərbaycan K/b/P yaradılması ideyası ilk dəfə hələ 1919-cu ilin mayında «Müstəqil Sovet Azərbaycanı» saxta şüarı ortaya atıldıqdan sonra yarandı. A.Mikoyan kimi məkrli işbazlar cəlb edilməklə RK/b/P-nin filialı kimi AK/b/P yaradıldı. Onlara mərkəzdən böyük məbləğdə vəsait verildi. Ümumiyyətlə, AK/b/P yaradılması məsələsi ilk dəfə rəsmi şəkildə 1919-cu il iyulun 19-da RK/b/P MK Baş Siyasi Bürosu və Təşkilat Bürosunun birgə

iclasında V.İ.Leninin iştirakı və sədrliyi ilə müzakirə edildi. 1920-ci il yanvarın 3-də RK/b/P MK Siyasi Bürosu Qafqaz partiya təşkilatları haqqında qərar qəbul etdi.

Azərbaycan KP-nin yaradılması haqqında müxtəlif fikirlər vardı. Bəzi azərbaycanlı partiya işçiləri (C.Vəzirov, A.B.Yusifzadə, Ə.B.Cəfərov və b.) təkcə azərbaycanlılardan ibarət partiya yaradılmaması və başqa millətlərdən olan kommunistlərin həmin partiya yanında bölmələrdə təmsil olunmasını təklif edirdi. Lakin bu, Kommunist Partiyasının Nizamnaməsinin beynəlmillətçilik prinsipinə zidd idi.

Başqa bir qrup Bakı partiya təşkilatının Azərbaycan K/b/P-na daxil edilməyib, müstəqil olaraq saxlanılmasını təklif edirdi. Bu da kommunistləri milli əlamətə görə bir-birindən ayırırdı. Qafqaz Ölkə Komitəsinin, başlıca olaraq, onun Tiflis bürosunun üzvlərindən bir çoxu Zaqafqaziya Respublikalarında milli kommunist partiyaları yaradılmasının əleyhinə idi.

Kommunistlərin digər hissəsi mərkəzin tapşırığı ilə milliyyətdən, yaşadığı ərazidən asılı olmayaraq, partiya yaradılmasını təklif etdi. Azərbaycan KP təsis qurultayının keçirilməsi üçün 200 min manata qədər vəsait göndərildi. Lazımi hazırlıq işləri başa çatdıqdan sonra 1920-ci il fevralın 11-12-də Bakıda vaxtilə Mərkəzi Fəhlə Klubunun binasında (hazırkı Sabir bağında) gizli şəkildə Azərbaycan K/b/P I qurultayı keçirildi. Həmin qurultayın nümayəndəsi Ə.H.Qarayevin sonralar yazdığına görə, zalda pəncərələr qapanmış, qaranlıq və sakitlik hakim idi. Qurultayda 120 nəfərə qədər adam iştirak edirdi. V.İ.Lenin qurultaya fəxri üzv seçildi. Qurultay nümayəndələri o vaxt Moskvada işləyən N.Nərimanova təbrik teleqramı göndərdi. Partiya yaradıldı. 43 nəfərdən ibarət Mərkəzi Komitə təşkil edildi. M.D.Hüseynov, D.Bünyadzadə, Ə.H.Qarayev, H.Sultanov, M.B.Qasimov, Ə.Bayramov, A.B.Yusifzadə, M.Məmmədخانov, M.Hacıyev, B.Ağayev, S.Yaqubov H.Cəbiyev və xalqın milli əqidəsinə dönmək çıxan, bolşeviklərin ideologiyası altında ADC-nin devrilməsində çox mənfur rol oynayan azərbaycanlı

kommunistlərin bir hissəsi oraya seçildi. Sonra da onların hamısı xalq düşməni kimi fiziki cəhətdən məhv edildi.

MK-nın ilk plenumunda M.D.Hüseynov Mərkəzi Komitə Rəyasət Heyətinin sədri seçildi. Zahirən belə idi. Azərbaycan K/b/P-na mikoyanlar, mirzoyanlar, sarkislər və xalqımıza yabançı olan digər ünsürlər başçılıq edirdi. Qurultayın qərarı ilə ADC-ni devirmək üçün silahlı üsyana hazırlıq görüldü. D.Bünyadzadə, Ə.Bayramov və başqalarından ibarət İnkilabi Döyüş Qərargahı təşkil edildi. Hələ o vaxtkı mətbuat səhifələrində və mühacir ədəbiyyatında haqlı olaraq mənfur bolşeviklərin və onların ideologiyası altına düşmüş milli dönüklərin bu xəyanəti obyektiv şəkildə ifşa edilirdi. Məsələn, Müsavat partiyasının lideri M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: «Ölkənin ictimai tarixi və mənəvi ənənələri bolşeviklərin ideoloji təbliğatı üçün yaramırdı. Bir doktorina olmaq etibarilə bolşevizmin Azərbaycandakı tərəfdarları çox deyildi».¹

Yaxud M.B.Məmmədzadə yazırdı: «Müsəlman bolşevikləri arasında öz ruhuna və əqidəsinə görə kommunizm qəbul etmiş olan adamlar olduqca az idi. Rusiyanın bütün müsəlmanlarından yalnız bir neçə bilikli tatarlar və azərbaycanlılar Marksın və Leninin nəzəriyyəsi ilə tanış idilər və ya bir zamanlar onların əsərlərini oxumuşlar».²

Zenkovski qeyd edir ki, «erməni kommunisti Anastas Mikoyan 1920-ci ilin fevralında Azərbaycan bolşevik təşkilatına rəhbərlik etmək üçün Moskva Mərkəzi Komitəsi tərəfindən Azərbaycana göndərilərək S.Şaumyanı əvəz etdi».³

Lakin akademik T.Köçərli «Müsavatçıların hökumətə qarşı mübarizədə böyük xidmətlərinə görə A.Mikoyanla fəxr etdiyini» bildirir.

1920-ci ilin əvvəllərində Uzaq Sibirdə Kolçak qoşunlarının qalıqları darmadağın edildi. Kolçakın özü yanvarın 15-də tutulub güllələndi. Fevralın 6-da Krasnovodski

¹ M.Ə.Rəsulzadə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. B., 1990, s.73.

² M.B.Məmmədzadə. Milli Azərbaycan hərəkatı. B., 1992, s.76.

³ T.Köçərli. Tarixi saxtalaşdıranlar əleyhinə. B., 1972, s. 46.

(indiki Türkmənbaşı) azad edildi. Bununla da Türkünstanla Bakı arasında gizli yolla silah daşınması üçün imkan yarandı. XI Qızıl Ordunun Hərbi Şurası Bakıda dövlət çevrilişinə hazırlıq üçün 32 milyon manat pul verdi. Çətin şəraitdə Bakıdan Həştərxana neft məhsulları daşıyan qayıqlar qayıdan baş silah gətirirdi. 1919-cu ilin sonlarında təkə bir reyslə 1600 tüfəng, 17 pulemyot və xeyli patron gətirildi.

1920-ci ilin fevralında cəbhə xətti ilə Bakı bolşeviklərinə silahlanmaq üçün 15 milyon manat göndərildi. Həmin ilin martında Türkünstandan Bakıya 3 yelkənli qayıqda müxtəlif silah gətirildi. Orta Asiyadan Bakıya silah daşınmasında Çingiz İldırım və türk kommunisti Süleyman Nurinin xidmətləri otuzuncu illər respresiyası dövründə «dayıqincə» qiymətləndirildi. Mart-aprel aylarında Türkünstan Cəbhəsi Hərbi-İnkilab Şurası qayıqlarla Bakıya 3500 tüfəng, 17 pulemyot və başqa sursat göndərdi.¹

Qızıl Ordu 1920-ci il fevralın 11-də Denikinçiləri darmadağın edərək Şimali Qafqaza soxuldu. Aprelin ortalarında Dağıstanı işğal etdi. 72 (110 min) min nəfərlik XI ordu irəliləyərək Samur çayı ətrafında dayandı. Onlarla Bakı arasındakı məsafə 200 kilometr idi. XI Ordunun komandanı M.K.Levandovski, onun Hərbi İnkilab Şurasının üzvləri S.M.Kirov və K.A.Mexanoşin idi. Bu ordu M.N.Tuxaçevskinin komandanlıq etdiyi Qafqaz cəbhəsinin tərkibinə daxil idi. Həmin cəbhənin Hərbi İnkilab Şurasının üzvləri Q.K.Oconikidze və V.A.Trifonov idi.²

Sovet hökumətinin rəhbərlərinə və XI ordunun komandanlığına məlum idi ki, ADC-nin 40 minlik ordusunun 37-38 min nəfəri Qarabağda ermənilərlə müharibədə idi. Sərhəddəki Samur çayı ilə Bakı arasında cəmi 2-3 minlik qoşun hissəsi vardı.

Mart ayında bolşeviklərin Bakıda keçirmək istədikləri tətillə baş tutmadı. Aprelin 22-də XI ordunun Bakıya gəlmiş

¹ Z.İbrahimov. Göstərilən əsəri. B., 1957, s. 289.

² İ.Hüseynov. Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsi. B., 1960.

nümayəndələrinin iştirakı ilə keçirilən təcili müşavirədə qərara alındı ki, aprelin 27-də gündüz saat 12-də ADC-yə hakimiyyəti kommunistlərə təslim etmək haqqında ultimatum verilsin və dərhal silahlı üsyana başlanılsın. Aprelin 24-də RK/b/P Qafqaz Ölkə Komitəsi, AK/b/P MK və Bakı Komitəsi qiyama hazırlıq vəziyyətinə gətirildi. Aprelin 26-da Leninin şəxsi tapşırığı ilə yalnız azərbaycanlı kommunistlərdən ibarət (N.Nərimanov sədr, Ə.H.Qarayev, M.D.Hüseynov, H.Sultanov, Q.Musabəyov, A.Əlimov və D.Bünyadzadədən) Azərbaycan Müvəqqəti İnqilab Komitəsi yaradıldı. Bunlar diqqəti qiyamın mahiyyətindən uzaqlaşdırmaq üçün idi. Əsas çevrilişi XI ordunun əsgərləri həyata keçirməli idi. Və onlar da həyata keçirildilər.

ADC-nin devrilməsində ikinci mühüm amil, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bolşeviklərin ideya təsiri altına düşərək milli əqidəsindən dönmüş, xəyanət yolu tutmuş azərbaycanlı kommunistlər və onların mövqeyini müdafiə edən M.H.Hacınski kimi dönüklər idi. AXC-nin yarandığı vaxtdan Xarici İşlər, Daxili İşlər, Ticarət və Sənaye naziri kimi yüksək vəzifələrdə çalışan M.H.Hacınski bolşeviklər tərəfindən satın alındıqdan sonra parlamentdə və hökumətdə siyasət böhranının yaradılmasında mühüm rol oynadı. 1919-cu ilin sonlarında hökumət daxilində və Parlamentdə başlanan münaqişə 1920-ci ilin mart-aprel aylarında daha da dərinləşdi. Rusiyaya nifrət bəsləyən və sərt siyasət tərəfdarı olan xarici işlər naziri F.Xoylu ilə Rusiyaya rəğbət bəsləyən daxili işlər naziri M.H.Hacınski arasındakı ixtilaf böhranı xüsusilə dərinləşdirdi. F.Xoylu öz tərəfdarları ilə birlikdə mövcud siyasi böhrandan çıxmaq üçün aşağıdakı konkret təklifləri hazırladı.

1. M.H.Hacınskini daxili işlər naziri vəzifəsindən götürüb istiqlalımıza sadıq adamla əvəz etməli;
2. Sosialistlər özləri hökumətdən çıxsalar başqaları ilə əvəz etməli;

3. Parlamenti buraxmalı və ölkəni müdafiə etmək üçün hökumətə fəvqəladə səlahiyyət verməli;

4. Yaxın altı ay müddətində parlamentə yeni seçkilər keçirməli.

Daxili işlər naziri M.H.Hacınskinin başçılıq etdiyi bolşevikpərəst xəyanətçar qrup Sovet Rusiyasına geniş güzəştlər verməklə istiqlalyyətin tanıtılmasına və ümumiyyətlə xarici siyasətdə Rusiyaya tərəf gərgin dönüş etməyi tələb edirdi. Mübarizədə F.Xoylunun həmkarları qələbə çaldı. M.H.Hacınski daxili işlər naziri vəzifəsindən uzaqlaşdırıldı. Lakin bu qələbə yarımçıq oldu. M.H.Hacınski tamamilə hökumət tərkibindən kənarlaşdırılmadı. Yenidən ticarət və sənaye naziri vəzifəsini tutmaqla hökumətin tərkibində qalaraq xəyanətini davam etdirə bildi. Mart ayında Parlamentdəki partiyalardan bir neçəsi onun platformasını qəbul edərək birləşdi. Aprelin əvvəlində N.Yusifbəyli hökumətinin istefasından sonra yeni kabinetin təşkili M.H.Hacınskiyə tapşırıldı. Doğrudur, yeni kabinetə təşkil olunana qədər N.Yusifbəyli hökuməti idarə etməli idi. Lakin xəyanət yoluna keçmiş M.H.Hacınski kabinetin təşkilini qəsdən ləngitdi. Bolşeviklərə koalisiya hökumət yaratmağı təklif etdi. Lakin yaxın günlərdə çevrilişə hazırlaşan bolşeviklər onun təklifini rədd etdi. Belə olduqda M.H.Hacınski özü bolşeviklər partiyasına qoşuldu. Aprelin 20-də M.H.Hacınski yeni hökumət kabinetini təşkil etməkdən imtina etdi. İş işdən keçmişdi. Parlamentin tərkibindəki milli siyasi partiyalar arasında təfriqə yarandı. Ən sədaqətli, əqidəsinə bütöv partiya Müsavat partiyası idi. Lakin mərhum akademik Z.Bünyadovun yazdığına görə, bu vaxt Müsavat partiyasının daxilində də parçalanma baş verdi. «Sol» qrup adlananlar öz nümayəndələrini (Rəhim bəy Vəkilovu və Əhməd Pəpinski) Şimali Qafqaza – Pyatıqorski şəhərinə göndərərək XI ordunu Bakını işğal etməyə çağırırdı.¹

¹ X.Bünyadov. «Tarix» qəzeti. 1990 oktyabr sayında.

Bu yerdə K.Marksın gözəl kəlamı: «Xəyanət olmasa, köləlik də olmazdı» yada düşür. Bolşeviklərin buyruq qulu olan Ə.H.Qarayev yazırdı: «Dükançı və obavatellər «bolşeviklər» sözünü nifrətlə dilə gətirirlər».¹

Onun fikrini M.D.Hüseynov da başqa formada təkrar edirdi: «Müsavətlilər bizi xalqı satmaqda, Rusiyanın casusu olmaqda ittiham edirlər».²

Qiyam ərəfəsində böhran kəskinləşdikcə bolşevikpərəstlər fəallaşır və vahiməni artırır. N.Nərimanov N.Yusifbəylinin ünvanına göndərdiyi məktubda yazırdı: «Kolçak darmadağın edildi. Tezliklə Denikin də axırına çıxacaqlar. Sovet Rusiyasının qüvvətli qolları açılacaqdı. Əgər siz əvvəlki kimi kər və korsunuzsa... Onda Sovet Rusiyası sizin üçün qorxulu deyildir... Müdhiş saat yaxınlaşır».³

ADC-nin süqutunda üçüncü amil erməni düşmənçiliyi idi. Şimaldan Sovet hökumətinin Azərbaycan Cümhuriyyətinə qarşı yeritdiyi düşmənçilik siyasətini cənub-qərbdə Ermənistan respublikası yeridirdi. Ermənistan respublikası yarandığı gündən nəinki ADC-nin müstəqilliyini tanımadı, üstəlik ona qarşı aqlaşmaz ərazi iddiaları qaldırdı. Azərbaycanın dövlət sərhədlərini pozaraq Dağlıq Qarabağa və ona yaxın bölgələrə silahlı quldur dəstələri göndərdi. Günahsız dinc əhalini qanına qəltan elədi. Minlərlə insanı qətlə yetirdi. Hər dəfə də Azərbaycan ordusundan layiqli zərbələr aldı, saysız-hesabsız itkilər verməli oldu. Denikin ordusunun təhlükəsinə qarşı 1919-cu il iyunun sonlarında Gürcüstanla Azərbaycan Respublikası arasında «dostluq və yardım» haqqında müqavilə bağlananda ermənilər nəinki bu ittifaqa qoşulmadı, üstəlik arxadan öz qonşularına zərbə endirmək haqqında Denikinlə gizli razılığa gəldi.

Son iki yüzillikdə ermənilər Qafqaz xalqlarına, xüsusilə Azərbaycana təzyiq göstərmək və onları əsarətdə saxlamaq

¹ N.Nəsibzadənin göstərilən əsəri, s. 239.

² Yenə orada, s. 240.

³ Yenə orada, s. 243.

üçün rusların əlində bir vasitəyə çevrilmişdir. İndi də belədir. Bir sıra sənədlərdə əksini tapdığı kimi XI ordunun işğal ərəfəsində Moskvaya gəlmiş erməni nümayəndələri (Pirumov və Zaxaryan başda olmaqla) ərazi güzəştləri hesabına Azərbaycan hökumətini devirməkdə köməkliklərini təklif etdilər. Qarabağda ermənilərin qiyamını və onunla bir vaxtlar Ermənistan hökumətinin Azərbaycana qarşı müharibəsini planlaşdırdılar. Məqsəd Azərbaycan sərhədini keçərkən müdaxiləçi rus ordusuna müqavimətin göstərilməməsi idi. 71 (110 minlik) minlik XI ordunun Azərbaycana müdaxiləsi ərəfəsində əvvəlcədən razılaşdırıldığı kimi, Qarabağda ermənilərin Azərbaycan dövlətinə qarşı qiyamı başlandı. Novruz bayramı günü – martın 22-də Ermənistan ordusu Şuşada, Xankəndində, Tərtərdə, Əsgəranda dinc əhaliyə qarşı hücum keçdi. Yüzlərlə günahsız insan qətlə yetirildi, evlər yandırıldı. Təkcə Şuşada 1700 ev yandırıldı, xarabaya çevrildi. Ona görə də Azərbaycan ordusunun 40 min nəfərindən 37-38 min nəfəri Qarabağ müharibəsinə cəlb edildi. Samurla Bakı arasındakı sərhədi cəmisə 2 min əsgər qorumalı oldu. Beləliklə, şimal sərhədi düşmən üçün açıq qaldı.

Rusiya başqa vasitələrlə də hökumətin diqqətini yayındırmağa səy göstərdi. Martın 30-da Azərbaycanla Rusiya arasında ticarət müqaviləsi imzalandı. Aprel ayında ticarət və iqtisadi əlaqələrin inkişaf etdirilməsi barədə danışıqlar davam etdirildi. Belə gərgin dövrdə xarici işlər naziri F.Xoylu aprelin 15-də növbəti nota ilə Çiçerinə müraciət edərək külli miqdarda sovet ordu kontingentinin Azərbaycan sərhədində – Dərbənd şəhərində cəmləşməsinin səbəbini soruşdu. Lakin cavab ala bilmədi. Aprelin 26-da Ermənistan hökuməti riyakarlıqla, əvvəlcədən hazırlanmış ssenari üzrə Azərbaycana barışıq təklif etdi. Artıq iş-ışdən keçmişdi. Qatar yola düşmüşdü. XI ordunun ilk dəstələri Bakının kənarında idi.

Əvvəlcədən razılaşdırıldığına görə çevrilişdən 24 saat sonra kömək üçün XI orduya müraciət olunmalı idi. Lakin belə olmadı. Aprelin 26-dan 27-yə keçən gecə başda «Ş

İnternasional» olmaqla zirehli qatarlar qrupu Samur çayı üzərindəki sərhəd körpüsünü keçərək Bakıya doğru irəlilədi. Üstəlik müdafiə nazirinin müavin general Ə.Şixlinski dəmir yolu körpülərini partlatmaq haqqında əmri ləğv etdi. Çünki əvvəlcədən nəzərə alınmışdır ki, XI ordu sərhədi pozub hücum keçmək istəsə, körpülər partladılın. Xaçmaza qədər dəmir yolu sökülsün, paytaxt Bakıdan Gəncəyə köçürülsün və s. Lakin ruslar və daxildəki satqınlar elə çevik hərəkət etdi ki, bunları həyata keçirmək mümkün olmadı. Hətta iş o yerə çatdı ki, Bakıda parlamenti və Hökuməti qorunmalı olan «Yardım alay» da türk komandirlərinin təhriki ilə bolşeviklərin tərəfinə keçdi. Çıldırımın rəhbərliyi ilə dənizdəki hərbi gəmilərin topları Parlamentin binasına tuşlandı.

Azərbaycanda və Bakıda böhranı dərinləşdirən və dövlət çevrilişini təmin edən amillərdən biri də türk amili idi. Türk kommunistləri və təxribatçıları XI ordunun Azərbaycana istiqamətlənməsində geniş təbliğat aparır və adamları çağırırdı. Bu işdə Xəlil paşa, Rüfət bəy, Yaqub bəy, doktor Fuad Sabit, Nuru paşa və başqaları yerli kommunistlərlə birlikdə Azərbaycanda hökuməti devirməyə hazırlaşır. Halbuki, ADC Mustafa Kamalın başçılıq etdiyi Anadolu Milli-Müqavimət hərəkatına imkan daxilində maddi yardım göstərmiş və əlavə yardım haqqında qərargah rəisi Fuad bəyi Bakıya dəvət etmişdi. Hətta Azərbaycanın kamalçılara yardımını L.Kerzonu narazı salmışdı.

Azərbaycan istiqlaliliyyətinin faciəsi, dövlətin devrilməsi, onun səbəbləri barədə Türkiyədə və dünyanın bir sıra ölkələrində nəşr olunan tarixə aid elmi əsərlərdə və memuarlarda elmi cəhətdən maraqlı və obyektiv məlumatlar var. Bu barədə türk müəlliflərini Lord Kinros, doktor Rza Nur, Səlahəddin Tansel, Doğan Avçioğlu, general Veysəl Ünüvər və onlarca başqalarının fikri üst-üstə düşür. Adları çəkilən müəlliflər belə fikirdəirlər ki, Anadolu Milli-Azadlıq hərəkatına köməklik etməsinin əvəzində Mustafa Kamal Azərbaycanın istiqlaliliyyətini qızıl ruslara qurban verdi.

Bu cəhətdən Lord Kinrosun «Atatürk» adlı əsərindən aşağıdakı iqtibasa diqqət yetirmək lazımdı: «Mustafa Kamal Sivas Konqresindən sonra Sovet Rusiyasına qarşı nümayəndə göndərilməsini və Sovetlərdən pul və silah alınmasını lazım bilmişdi. Bu iş üçün köhnə İttihadçılardan Ənvər paşanın əmri ilə Xəlil paşa seçildi. Onun sayəsində 1920-ci ilin əvvəlində Rusiyadan Anadoluya ilk yardım gəlməyə başladı».¹

Prof.Səlahəddin Tansel 1966-cı ildə çap etdirdiyi «1919-1922-ci illər Atatürk və qurtuluş savaşı» adlı əsərində yazır: «M.Kamal 1920-ci il aprelin 26-da Rusiyaya göndərdiyi məktubda Sovet hökuməti Gürcüstana hücum edəcəyi təqdirdə Türkiyə də Ermənistana hücum edəcəyini, Azərbaycan isə bolşeviklərə təslim ediləcəyini yazırdı».²

Belə dəlillərin sayı onlardır. Nəhayət, aşağıdakı dəlillə fikri yekunlaşdırmaq kifayətdir. Mustafa Kamal 1920-ci ilin avqustun 14-də Ərzrum millət vəkillərinin sorğusu ilə əlaqədar məclisdə cavab verdi ki: «Başda ingilislər olmaqla, Antanta dövlətləri əllərində olan bütün vasitə və qüvvələri ilə bizi yox etməyə çalışdıqları halda, bolşeviklər məzlum millətimizə əl uzatmaq üçün sərvətlərini, qüvvə və qüdrətlərini sərf etmişlər. Əfəndilər! Rusiyanın XI ordusu bizim istiqamətimiz, təsirimiz və xidmətimiz sayəsində Şimali Qafqazı keçib Azərbaycana gəldi».³

Azərbaycanda dövlət çevrilişi ərəfəsində Türkiyənin siyasi durumu

Mudros müqaviləsindən sonra Türkiyədə iki hakim qüvvə arasında mübarizə gedirdi. Onlardan biri müttəfiqlərə arxalanan Sultan VI Mehmedin başçılıq etdiyi qüvvə, ikincisi, 1919-cu ilin yayından etibarən Mustafa Kamal Paşanın başçılıq etdiyi Müqavimət hərəkatı idi. Keçmiş «İttifaq və

¹ H.Baykara. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. B., 1992, s.262.

² Yenə orada.

³ H.Baykara. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. B., 1992, s. 265.

Tərəqqi» Komitəsi tərəfdarları ilə M.Kamal arasında da rəqabət vardı. M.Kamal gənc türkləri rəhbərlik etdiyi Müqavimət Hərəkatına rəhbərlikdən uzaqlaşdırmağa çalışırdı. 1919-cu ilin sentyabrında M.Kamalin təkidi ilə Sivasda keçirilən Millət Məclisinin iştirakçıları İttifaq və Tərəqqi Komitəsini və onun siyasətini rədd etmək barədə and içdilər.¹

Gənc türklər Qərb imperializminə qarşı mübarizədə bolşevik Rusiyasının köməyinə ümid bəsləyirdilər. M.Kamal da eyni fikirdə idi. O, 1919-cu ilin avqustunda rəsmi çıxışlarının birində qeyd etmişdir ki, Sovet Rusiyası Türkiyəyə kömək etmək istəyən dövlətlərin siyahısındadır. Deməli, həm kamalçılar, həm də gənc türklər bolşevik Rusiyası ilə əlaqə yaratmaq fikrində idi. Hər iki tərəfin fikrincə, əlaqəni ancaq Azərbaycan vasitəsilə yaratmaq mümkündür. Daha doğrusu, Azərbaycan münasib görüş yeri ola bilərdi. Bu, Azərbaycanda görünən görkəmli türk hərbi xadimi Nuru paşa idi. O, 1919-cu ilin əvvəllərində ingilislər Batumu tutan zaman oranı tərk edib Dağıstanda Denikinə qarşı vuruşan qüvvələrə qoşulmuşdu. Dağlılar Respublikasının süqutundan sonra yenidən Bakıya gəldi. 1919-cu ilin sentyabrında Bakıda Nuru paşanın başçılığı ilə Türkiyə nümayəndəliyi yaradıldı. Nümayəndəliyin vəzifəsi maliyyə məsələləri də daxil olmaqla Türkiyəyə yardım problemini həll etmək idi. Bolşevik «Hümmətçilər» bolşeviklərlə türklər arasında gizli əlaqə yaratmaq işində rol oynadılar. Bu əlaqə işində M.Kamalin əsas əlaqəçisi Nuru paşa deyil, Fuat Sabit idi. O, oktyabr ayında Şərqi Anadoludakı XI ordu korpusunun komandanı Kazım Qarabəkir paşaya yazırdı ki, «bolşeviklər Türkiyəyə yardım göstərməyə razılıq verir. Lakin indi hələlik maliyyə yardımını vəd edirlər».²

F.Sabit 1912-1913-cü illərdə N.Yusifbəyli ilə İstanbulda yaranan «Türk ocağı»nın ilk üzvlərindən idi. Orada dost olmuşdular. O, Bakıya gələn zaman N.Yusifbəyli Azərbaycan

¹ T.Svyatovskiy. Göstərilən əsəri, s. 147.

² Yəni orada.

hökumətinin başçısı idi. N.Yusifbəyli Sabit bəyi və onunla gələnləri (Rauf bəyi, Kazım Qarabəkir paşanı) hörmətlə qarşıladı. Onlar Anadoluya köməklik göstərilməsini xahiş etdilər. Qonaqlara nə qədər maliyyə yardımı və silah lazım olduğu soruşuldu. Xahişlərə müsbət cavab verildi. Lakin F.Sabit cavabı öyrəndikdən sonra Moskvada və Bakıda özü də üzv olduğu Türkiyə kommunist partiyası ilə gizli razılığa gəlib xəyanət edərək buna qəsdən mane oldu. Azərbaycan hökumətinə qarşı tərxiyə keçdi. O, Sivasda qayıdan Rauf bəy vasitəsilə saxta əks məlumat göndərərək bildirdi ki, guya Azərbaycan hökuməti ingilislərin təsiri altındadır. Guya ingilislər türk əsgər və zabitlərini pulla ələ alaraq ordudan qaçırır. Belə saxta xəbərlə o, Kazım Qarabəkir paşada türk ordusu haqqında narahatlıq yaratdı. Sivasda Rauf bəydən saxta məlumat alan M.Kamal 1920-ci il yanvarın 30-da Kazım Qarabəkir paşaya göndərdiyi şifrədə Azərbaycan hökumətinə ingilislərlə oynadığı qorxulu oyundan əl çəkməyi tövsiyə etdi. Azərbaycan hökumətinin M.Kamala və türk xalqına olan sədaqəti və sevgisi qəsdən təhrif edildi. Halbuki, həmin vaxt Azərbaycanda heç ingilis əsgəri yox idi. Burada ingilis nüfuzundan söhbət ola bilməzdi. Əksinə, Azərbaycanın Anadoluya yardım etmək marağı vardı. Hətta nəzərdə tutulan yardımın İran vasitəsilə göndərilməsi nəzərdə tutulmuşdu. 1920-ci il fevralın 18-də K.Qarabəkir paşa tərəfindən Sivasda göndərilən məlumatda qeyd edilirdi ki, Azərbaycanın ingilislərlə ittifaqı haqqındakı məlumat boş şayiədir. Lakin M.Kamal kommunistlərin fitnəsinə aldanaraq yardımını qəbul etmək üçün Bakıya adam göndərmədi. Səhvini isə çox gec başa düşdü.

Türkiyə ilə kommunistlər arasında ikinci ünsiyyət kanalı Xəlil paşa idi. O, çox istedadlı və cəsur zabit idi. Xəlil paşa Ənvər paşanın qohumu idi. Xəlil paşa Sivasda M.Kamalı inandırır ki, Ənvər paşadan ona xəbər gəlməyəcəkdi. Onların hər ikisi Anadolu azadlıq mübarizəsinə xəyanət etməyəcəkdi. A.Kamal onu Anadoludan uzaqda saxlamaq məqsədilə

imkanından istifadə etməyi lazım bildi və Sovet respublikalarından yardım almaq niyyətilə Zaqafqaziya yola saldı. O, 1919-cu ilin dekabrında Bakıya gəldi. Bolşeviklər Ölkə Komitəsi ilə gizli əlaqə yaratmaqla ADC ilə də əlaqəni kəsmədi. Onun əsas vəzifəsi Anadolu ilə Bakı arasında strateji koridorun təhlükəsizliyini təmin etmək idi. Həmin niyyətlə öz qüvvələrini ermənilərin Naxçıvan üzərindəki ağılığına qarşı müqavimət göstərən könüllülərə qoşuldu. Kamalçılar Türkiyədə belə bir fikir yaydılar ki, zəif Zaqafqaziya respublikaları gec-tez Rusiyanın hakimiyyəti altına keçəcəkdə. Ona görə də M.Kamal K.Qarabəkir paşa ilə birlikdə Ermənistanın sıxışdırılmasını, Gürcüstan bitərəfliyini və Azərbaycanın Sovet Rusiyasına birləşdirilməsini tələb edən ümumi strateji plan hazırladı. Onların fikrincə, bunu Türkiyənin müstəqillik mübarizəsi mənafeyi tələb edirdi. Həmin plana görə Azərbaycan Sovet hərbi yardımını döyüşən Anadoluya çatdıran həyat körpüsü rolunu oynamalı idi. M.Kamal Azərbaycanın müstəqilliyinin müttəfiq dövlətlər tərəfindən tanınmasını Türkiyənin bolşeviklərlə əlaqəsinə maneə kimi qiymətləndirir və açıq bildirirdi ki, Qafqaz millətləri maneə törətmək istədikdə bolşeviklərlə birlikdə onlara qarşı hücumə keçməyə razılıq verəcəkdə.

Azərbaycanın Türkiyə ilə birlikdə birbaşa sərhəddinin olmaması, yeni yolların erməni və Batumdakı ingilislər qoşunları tərəfindən kəsilməsi əlaqəni çətinləşdirdi.

Bir mənbədə göstərilir ki, Sovet xarici işlər komissarının Anadoludan alınacaq torpaqlarda (dünya müharibəsi zamanı rus ordusu tərəfindən zəbt edilmiş türk torpaqları nəzərdə tutulur) müstəqil Ermənistan dövləti yaradılacaq fikrindən sonra Kazım Qarabəkir paşa 1920-ci il sentyabrın əvvəllərində hücum edərək bir göz qırpımında Sarıqamışı, Qarsı, Gümrünü aldıqdan və dekabrın 3-də ermənilərlə Gümrü sülh müqaviləsi bağladıqdan sonra Sovet hökuməti və şəxsən Lenin vaxtilə (1917-ci il dekabrın 29-da, 3 sayılı dekret) verdiyi dekretdən əl çəkməyə məcbur oldu. Üstəlik, Türkiyənin razılığı ilə

Ermənistanı da işğal etdi. Bundan əvvəl Türkiyə müstəqil Azərbaycanın kommunistlər tərəfindən XI ordunun müdaxiləsi nəticəsində işğalına xeyir-dua verdi. Beləliklə, Moskva Türkiyənin, xüsusilə M.Atatürkün nüfuzundan istifadə edərək Qafqazdakı siyasətini Azərbaycanın üzərinə keçirdi.

Lenin və bolşeviklər Azərbaycan və Bakının zəngin nefti üçün hər cür güzəştə getməyə razı idi. Bakı nefti Rusiyaya hava və su kimi lazım idi. Lenin bu niyyətini 1920-ci il martın 17-də Qafqaz cəbhəsi Hərbi İnqilab Şurasının üzvləri Smilqaya və Orconikidzeyə vurduğu teleqrammada bəyan etdi. Orada deyilirdi: «Bakını tutmaq bizə son dərəcə və son dərəcə zəruridir».

Həqiqətən də XI ordunun heç bir ciddi müqavimətə rast gəlmədən Bakıya və Azərbaycana soxulmasında adları çəkilən türk emmisarları və türk kommunistləri çox mənfur rol oynadılar. Ona görə də türk kommunistləri, Xəlil paşa, Yaqub bəy və başqaları əvvəlcədən planlaşdırıldığı kimi XI müdaxiləçi rus ordusunun önündə irəliləməli idilər. Akademik Z.Bünyadovun yazdığı kimi, Xəlil bəy Dərbənddən Bakıya kimi hər stansiyada camaatın qarşısına çıxaraq «arkadaşlar, Şura hökuməti çox eyi hökumətdir. Həpiniz ona yardım göstərməlisiniz. Müdaxiləçi orduya, demək olar ki, güllə atılmadı».

Beləliklə, Azərbaycan sovet tarixşünaslığında qeyd edilir ki, XI Qızıl Ordunun 4 zirehli qatardan və 300 nəfər döyüşçüdən ibarət olan ön dəstəsi M.Q.Yevremovun komandanlığı altında aprelin 28-də səhər çağı Bakıya gəldi.¹

Yerindəcə qeyd edək ki, bu məlumat düz deyil. Müdaxiləçi ordunun ilk dəstəsi aprelin 28-də deyil, bir gün əvvəl – aprelin 27-də Biləcəridə idi. Elə həmin gün, yeni aprelin 27-də H.Sultanov aşağıdakı şərtlərə əməl edəcəklərini vəd etməklə hakimiyyəti kommunistlərə vermək haqqında hökumətə ultimatum təqdim etdilər. Həmin şərtlər bunlar idi:

¹ N.Nəsibzadə. Göstərilən əsəri, s. 154.

1. Rus ordusu Bakıya girmədən dəmir yolu ilə birbaşa Anadolunun imdadına gedəcəkdİ.

2. Azərbaycan istiqlalı hər cür təcavüzdən, məhdudİyyətdən qorunacaqdı.

3. Azərbaycan millİ ordusu olduđu kimi qalacaq, buraxılmayacaqdı.

4. Azərbaycan siyasi partiyaları hürİyyət və sərbəstİyyİni saxlayacaqdı.

5. Keçmiş dövlət xadİmləri, hökumət üzvləri və millət vəkilləri siyasi cəhətdən İttİham edİlməyəcəkdİ.

6. Azad şəkİldə toplanan Azərbaycan şuraları hökumət İdarə şəkİlİni müəyyən edəcəkdİ.

Parlamentin son İclası aprelin 27-də axşam saat 20⁴⁵-də başlandı və 23²⁵-də qurtardı. Parlament kommunistlərin təqdim etdİyi ultimatumu müzakirə etdİ. İclasa Məmməd Yusif Cəfərov sədr, Rzabəy Qaraşarlı katİblİk etdİ. Əvvəlcə M.Ə.Rəsulzadə tribunaya qalxaraq bildirdi ki, məclİsimizin qapılarını xalqın üzünə qapamayaq. Qoy xalq görsün ki, nə cür təhlükəli şəraitdə necə qərar qəbul edirik. Qardaşlar, bizdən soruşmadan torpađımıza keçən ordu dostumuz deyil, düşmənİmİzdİr. Anadolunun İmdadına getmək bəhanəsi ilə yurdumuza girən işğal ordusu buradan bir daha çıxmayacaqdı. Qardaşlar, qarşımızda bir ultimatum var. Burada təslİmdən bəhs edİlİR. Ona görə də bu ultimatumu kəmalİ-nİfretlə rədd edirik.¹

Son İclasın protokolunda qeyd edİlİR ki, M.Ə.Rəsulzadənin çıxışı zamanı Şəfi bəy Rüstəmbəyov (o, parlamentin üzvü və «Azərbaycan» qəzetİnin baş redaktoru İdİ) uşaq kimi özünü saxlaya bİlməyİb ağlamışdı. Lakin M.Ə.Rəsulzadənin və Şəfi bəyin Rüstəmbəyovun etirazına baxmayaraq parlamentin 96 nəfər üzvündən 94-ü qərara səs verdi. Parlamentin ayırdıđı komİssiya ultimatumun cavabını kommunistlərə təqdim etdİ. Beləliklə, ADC-nin 23 ay davam

¹ «Tarix» qəzeti, oktyabr, 1990.

edən çox şərəflİ və məzmunlu tarixi yuxarıda göstərilən səbəblər üzündən başa çatdı.

Aprelin 28-də Azərbaycan Müvəqqəti İnqİlab Komİtəsinin İclasında N.Nərimanovun sədrİyyİ ilə formal şəkİldə olsa da, Azərbaycan Xalq Komİssarları Soveti təşkil olundu. N.Nərimanov bu hadisələrdən yarım ay sonra – mayın 16-da Moskvadan Bakıya gəldİ. Onu da qeyd edək ki, İlk hökumət kabinəsinin üzvlərinin hamısı 20-30-cu illərdə fiziki cəhətdən məhv edİldİ. Aprelin 29-da gülüş doğursa da, Azərbaycan Müvəqqəti İnqİlab Komİtəsi XI ordunu Azərbaycana köməyə çağırdı. Halbuki, həmin ordu bundan 2 gün əvvəl Bakıda İdİ. Aprelin 30-da XI ordunun qalan hissəsi də Azərbaycana gələrək qəzalarda kütləvi qırğınlar törətdİ. Beləliklə, 1920-ci il aprelin 26-da Azərbaycanda, iyulun 26-da isə Naxçıvanda kommunistlərin qanlı hakİmİyyəti quruldu.

Müdafə Nazİrİyyİnin əmri ilə millİ ordunun zabİtləri epoletlərİni çıxarmalarına baxmayaraq, əsgərlər əvvəlki kimi zabİtlərə rəsmİ salam verİrdİ. Buna dözməyən bəlsəvİkİer millİ ordudan silahları yığaraq onları buraxdılar. Bununla da kommunistlər verdİkləri vədİ pozdular. 500 şaşkandan İbarət Qarabađ süvari alayının əsgərləri silahı təhvil verməkdən İmtİna edərək ADC-nin bayrađı altında nümayİşkərana halda küçələrdən keçdİlər. Ordusunun dađıldığını, zabİtlərinİni, ziyalılarınİni, dövlət xadİmlərinİni həbs və edam edİldİyyİni, sərvtlərinİni talandığını gören xalq qəzalarda İstİlaci hökumətə qarşı üsyana qalxdı. Millİ ordunun əsas hissəsi bəllİ olduđuna görə Qarabađda ermənilərlə müharibədə İdİ. Ona görə də üsyanlar əvvəlcə həmin qəzalarda – Gəncədə, Tərtərdə, Ağdamda, Bərdədə, Göyçayda, Şəkİdə, Qubada, Lənkəranda və s. yerlərdə başlandı. Üsyanların əsas sütunun millİ ordunun əsgər və zabİtləri təşkil edİrdİ. Bu üsyanlarda müdaxİləçİlərə divan tutulurdu. Təkcə Gəncədə rus ordusu 8500-dən artıq adam İtİrdİ. Kommunist partiyasının rəsmİ sənədlərİndə 1924-cü İlədək 54 silahlı üsyanın baş verdiyİ etİraf olunurdu.

İstilaçı ordunun komandanlığı M.D.Hüseynov, Ə.H.Qarayev və başqa satqınlarla birlikdə istilanın ilk dövründə Azərbaycan hökumətinin, parlamentinin, ziyalılarının, dövlət xadimlərinin, ordu sərkərdələrinin yüzrlə qeyrətli oğlunu fiziki və mənəvi cəhətdən məhv etdi. Onların sırasında N.Yusifbəyli, doktor Həsənbəy Ağayevi, Məhəmməd Bahar bəyi, F.Xoylunu, F.Köçərlini, Piri Mürsəlzadəni, müəllim İslambəy Qəbulzadəni, Mirzə Abbasi, Qasım Qasımzadəni, Hüseyn Müzəffəri, doktor Rəfibəyli, Zərif Əfəndini, 6 generalı, 6 polkovniki, 10-dan artıq zabiti, ümumiyyətlə 266 hərbcini məhv etdi.¹

1920-ci il aprel çevrilişi ərəfəsində Azərbaycanın iqtisadi vəziyyəti

Azərbaycan öz iqlimi və zəngin təbii sərvətlərinə görə regiondakı dövlətlər sırasında iqtisadi cəhətdən xüsusilə fərqlənirdi. Lakin iki əsrə yaxın müddətdə Azərbaycanın iqtisadiyyatını Rusiya imperiyasının müstəmləkə istismarı tələblərinə uyğunlaşdırılmışdı. Ölkənin iqtisadiyyatı Rusiya ilə bağlı şəkildə inkişaf etmişdi. Mütləqiyyət devrildikdə və oktyabr çevrilişdən sonra əlaqə də kəsildi. Rusiyada vətəndaş müharibəsi dövründə inam və ümidlər itdi. Azərbaycan ənənəvi bazarlarından məhrum oldu. Və xeyli zərər çəkdi. Hətta 1919-cu ildə rus ağqvardiyaçılarının Qafqazın şimal ətəklərini tutması nəticəsində Azərbaycan vaxtilə Şimali Qafqazdan gətirdiyi taxıl mənbələrindən də ayrılıb düşdü. İxracat yolları bağlandıği üçün sənaye xammalının – pambığın, ipəyin, tütünün, şərabın istehsalı kəskin surətdə azaldı.² Ən ciddi problem neft sənayesinin fəlakətli vəziyyəti idi. ADC dövründə neft ixracı əvvəlki illərlə müqayisədə orta illik həcmi 30 % azaldı. Az-çox istehsal olunan neft Zaqafqaziyyəyə,

¹ İ.Məmmədzadə. Göstərilən əsəri, s. 154-155.

² T.Svyatovskiy. Göstərilən əsəri, s. 141.

Şimali İrana, ya da Batum vasitəsilə Britaniyaya və onun müttəfiqlərinə ixrac edilirdi.

1919-cu ilin sonu-1920-ci ilin əvvəllərində Azərbaycanın iqtisadi və siyasi vəziyyəti gərgin idi. Sənaye və kənd təsərrüfatı misilsiz tənəzzülə uğramışdı. Ölkənin iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən neft çıxarılması durmadan azalırdı. O, 1913-cü ildəki 468 milyon pudan 1919-cu ildə azalaraq 222 milyon puda düşmüşdü. Qazma işi 1918-ci ildən 1919-cu ilədək 14 dəfə azalmışdı. Bu müddətdə işləyən quyuların sayı 2,5 dəfə, neftayırma isə 22 dəfə azalmış,¹ 1920-ci ilin başlanğıcında neftin satılmaması üzündən Bakının neft anbarlarında 297 milyon pud neft yığılıb qalmışdı.² Dövlət neft istehsalının azalmasının qarşısını almaq üçün tədbirlər görürdü. Hökumət tərəfindən neft sahibkarlarının fəhlələrin maaşını və idarə xərcini ödəmək üçün kredit verirdi. 1920-ci ilin əvvəllərində cari ilin neft istehsalı xammal şəklində ehtiyat çənlərinə dolduruldu və artıq qalan neft dənizə axıdıldı.³

Sənayenin başqa sahələrində də müəssisələrin xeyli hissəsi işləmirdi. Məsələn, H.Z.Tağıyevin toxuculuq fabrikində 1214 toxucu dəzgahından ancaq 278-i işləyirdi. Şəki qəzasında 80 baramaaçma müəssisəsindən ancaq üçü işləyirdi. Pambıqtəmizləmə zavodlarında, demək olar ki, iş dayanmışdı.

Dünya müharibəsi və ondan sonrakı hadisələr kənd təsərrüfatını da bərhad hala salmışdı. Qəzalarda əkin sahələri 60 faiz azalmışdı. Taxıl əkini sahəsi 40 %, üzümlük 30%, meyvə bağları 40% azalmışdı. Texniki bitkilərin əkini, demək olar ki, dayanmışdı. Mal-qaranın sayı yarıbayarı azalmışdı. Kəndli evlərinin 40%-i sıradan çıxıb dağılmışdı. Ərzaq

¹ Z.İbrahimov. V.İ.Lenin və Azərbaycanda sosialist inqilabının qələbəsi. B., 1970, s.76.

² Yene orada, s.78.

³ T.Svyatovskiy. Göstərilən əsəri, s. 122.

böhranı və möhtəkirlik şiddətlənirdi. 1920-ci ilin əvvəllərində neft sənayesində çalışan fəhlələrin əmək haqqı müharibədən əvvəlki səviyyənin 10-13 faizini təşkil edirdi. Əhalinin miqdarı müharibədən əvvəlkinə nisbətən 29 % azalmışdı.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan tarixi, III c., I hissə. B., 1991
2. Azərbaycan KP tarixi, B., 1964
3. История Азербайджана. Б., 1979
4. История дипломатии. т., М.-Л., 1945
5. Azərbaycan Demokratik Respublikası. B., 1992
6. ADR (Azərbaycan hökuməti). 1918-1920. B., 1990
7. N.Nərimanov. «Ucqarlarda Azərbaycanımızın tarixinə dair». B., 1992
8. M.Ə.Rəsulzadə. «Azərbaycan Cümhuriyyəti». B., 1990
9. M.Ə.Rəsulzadə. «Çağdaş Azərbaycan tarixi». B., 1999
10. Ə.M.Topçubaşov. «Azərbaycanın təşəkkülü». Azərbaycan Respublikası EA Xəbərləri, 1990, №1.
11. Z.Bünyadov. «ADC-nin süqutu barədə yeni sənəd». «Tarix» qəzeti, 23 fevral, 1991
12. H.Baykara. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. B., 1992
13. M.Məmmədzadə. «Milli Azərbaycan hərəkatı». B., 1992
14. A.Balayev. Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatı (1917-1920). B., 1990.
15. V.L.Veliçko. «Qafqaz» rus məsələsi və tayfalararası məsələlər (rus dilində). B., 1990
16. N.Yaqublu. «Məmməd Əmin Rəsulzadə», B., 1991
17. N.Yaqublu. «Müsavat partiyasının tarixi». B., 1997
18. V.İ.Lenin. Əsərlərinin tam külliyyatı. V nəşr. 51-ci c.
19. A.Mansurov. «Tarixin ağ ləkələri və yenidənqurma». B., 1991
20. N.Nəsibzadə. «Azərbaycan Demokratik Respublikası». B., 1992
21. N.Nəsibzadə. «Azərbaycanın xarici siyasəti 1918-1920». B., 1996

22. İ.Hacıyev. Qars və Araz-türk Respublikası tarixindən. B., 1994
23. İ.Hacıyev. İstiqlalın əzablı yolu., B., 1994
24. C.Həsənov. «Ağ ləkələrin qara kölgəsi». B., 1991
25. C.Həsənov. «Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində, 1918-1920». B., 1993
26. B.Çıraqzadə. «İstiqlal yollarında». B., 1992
27. T.Svyatovskiy. «Rusiya Azərbaycanı 1905-1920-ci illər» B., «Azərbaycan» jurn. 1989, № II
28. Z.İbrahimov. «Sosialist inqilabı uğrunda Azərbaycan zəhmətkeşlərinin mübarizəsi». B., 1957
29. Z.İbrahimov. «V.İ.Lenin və Azərbaycanda sosialist inqilabının qələbəsi». B., 1970
30. İ.A.Hüseynov. «Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qələbəsi». B., 1960
31. B.Nəcəfov. «ADR». B., 1992
32. T.Köçərli. Tarixi saxtalaşdıranlar əleyhinə. B., 1972
33. Azərbaycan respublikası nümayəndə heyəti Versal Sülh Konfransında. «Xəzər» jurn. B., 1989, №1

MÜNDƏRİCAT

Müəllifdən	3
Giriş	8
ADC-nin yaranması ərəfəsində siyasi durum	17
Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması	21
Azərbaycan Demokratik Respublikasının xarici siyasəti. Qafqaz islam ordusunun təşkili və Bakının xarici işğalçılardan azad edilməsi uğrunda mübarizə	22
Müdaxiləçi Sovet ordusunun dəf edilməsinin təşkili. Bakının azad edilməsi	26
Sentrokaspi diktaturası və Bakının İngilislər tərəfindən tutulması	30
Britaniya qayyumluğu və respublikanın möhkəmlənməsi	35
Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddialarına və hərbi təcavüzünə qarşı mübarizə. Qarabağ məsələsi	36
Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gürcüstanla ərazi münafişələrini dinc yolla həll etmək cəhdləri, hərbi-siyasi əlaqələri	55
ADR-in Cənubi-qərbi Qafqaz Respublikası. Naxçıvan məsələsi	66
Azərbaycan-İran münasibətləri	76
Azərbaycan nümayəndə heyətinin Paris sülh konfransında iştirakı	83
Sovet Rusiyasının Azərbaycana qarşı ilk fitnələri	93
Azərbaycan Demokratik Respublikasının siyasəti	98
Azərbaycan Milli ordusunun yaranması. Onun Muğanda, Zəngəzurda və Qarabağda ilk sınaq döyüşləri	100
Mədəni quruculuq sahəsində tədbirlər	104
Azərbaycan parlamenti	106
ADR-nin süqutu və təmin edən amillər	110
İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı	129

AR 2006
1346

335